Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1987
чылдың
февраль
17
вторник
№ 41 (13341)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң «Ядролуг чепсек чок делегей дээш, кижи төрелгетенни дириг арттырар дээш» делегей шуулганының киржикчилери-биле ужуражышкыны Кремльдиң Улуг ордузунга февраль 16-да болган.

Ужуражышкынның киржикчилеринге М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

ТАЙБЫҢ ЧУРТТАП ӨӨРЕНИР

«Ядролуг чепсек чок делегей дээш, кижи төрелгетенни дириг арттырар дээш» делегей шуулганының киржикчилери-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ужуражышкыны

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң «Ядролуг чепсек чок делегей дээш, кижи төрелгетенни дириг арттырар дээш» делегей шуулганының киржикчилери-биле ужуражышкыны Кремльдиң Улуг ордузунга февраль 16-да болган.

Аңаа сезен ажыг чурттан политиктиг янзы-бүрү партияларның, хөй-нийти шимчээшкиннерниң, хөреңгитен бөлүктерниң төлээлекчилери, эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары, шажынның ажылдакчылары чыглып келген.

Ужуражышкынны Тайбыңның камгалаарының, ядролуг айыылга удур совет эртемденнер комитединиң даргазы академик Е. П. Велихов ажыткан. Ооң соонда шуулганның профессионалдыг ужуражышкынының төлээлекчилери: эртемден-эмчилер болгаш эмчилерден — Гарвард университединиң профессору Б. Лаун (АКШ), бойдус эртемденнеринден —Пристон университединиң профессору Ф. фон Хиппель (АКШ), хөреңгитеннерден — итали-совет садыг палатазының президентизи Р. Оссола; политологтардан —Айыыл чок чорук айтырыглар институдунуң директору Э. Бар (ГФР), шажын ажылдакчыларындан—митрополит Павел Мар Григорий (Индия), культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларындан — чогаалчы Г. Грин (Великобритания), «Генералдар тайбың дээш» шимчээшкинден —«Генералдар тайбың болгаш чепсегленииишкинни дүжүрери дээш» бөлүктүң администратору генерал М. Харботтл (Великобритания), «Экологтар тайбың дээш» ужуражышкындан — «Защита природы» журналдың кол редактору В. Нейков (Болгария) чүве чугаалааннар.

Ужуражышкынның киржикчилеринге М. С. Горбачев чүве чугаалаан. М. С. Горбачевтуң чугаазын улуг кичээнгей-биле дыңнаан болгаш адыш часкаашкыннары-биле үдеп турган.

Ядролуг чепсек чок делегей, улустар аразынга кижизиг харылзаалар дээш

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Хүндүлүг агайлар, дээргилер, эштер!

Кижи амытанның даартагы хүн дугайында эң баштай бодап эгелээн үезинден бээр аңгы-аңгы чурттарның болгаш улустарның эң угаанныг кижилери тайбыңның салым-хуузунуң дугайында, кижи төрелгетенниң келир үезиниң дугайында айтырыгны салып турган боор чадавас.

Ол болгаш ооң-биле холбашкан темаларның талазы-биле бодалдар ындыг-ла ырак эвес үеге чедир угаан-бодалдың аңаа-аа ылчың оюну кылдыр, философтарның, эртемденнерниң, шажын-чүдүлгелиг кижилерниң хүн бүрүде ажыл-херектеринге хамааржышпас чүүлдери кылдыр көрдүнүп турган болгай. Ол айтырыглар сөөлгү он чыл иштинде шуут-ла практиктиг чүүлдер апарган. Ооң чылдагааннары билдиңгир.

Ядролуг чепсекти, ону чедирериниң чепсек-херекселдерин кылып тургусканының, а ооң соонда канчаар-даа дажок хөй кылдыр курлавырлап, мөөңнээн чорук кижини бодунуңна амы-тынын боду **техниктиг** арга-биле узуткаар аргалыг болдурупкан. Ооң-биле кады делегейде чаштышкынның социал материалын мөөңнээп чорук, үндезини-биле өскерилген делегейниң берге айтырыгларын күш-биле, даш вектен салгап алган аргалар-биле шиитпирлээрин үргүлчүлээриниң оралдажышкыннары айыыл-халапты **политика** талазы-биле элээн боттуг ышкаш болдуруп турар. Угаан-бодалды, амыдыралдың хевирин милитаризастаар чорук ядролуг чепсек-биле бодун боду узуткап өлүрер орукче орукта **моральдыг** доктаадышкыннарны кошкадыр, а чамдыкта шуут чок болдурар.

Олче баштайгы базым кажан-даа эң-не айыылдыг болгаш, ындыг базым кылдынган-даа деп чүвени уттур эргевис черле чок. Ядролуг чепсекти кижилерге удур херек кырында ийи катап ажыглаан боор турар. Ону өске күрүнелерге удур ажыглап болурунуң аргаларын он-он катап — он-он! деп онзалап айтып тур мен!— шыңгызы-биле чугаалажып көрүп турганын документилерден тодарадып көрген болгай. Ону мен шүгүмтүлээр дээш азы буруудадыр дээш чугаалавайн тур мен, ынчалза-даа ындыг планнарны оон-даа артык шыңгызы-биле көөр ужурлуг. Кижи төрелгетен оортан катап диртлип, үнүп келир арга чок, ындыг кызыгаарда кайы хире чоокшулай бергенин база катап айтыр дээш ону чугаалап тур мен.

Делегейниң бирги дайыны ол үеде чурттап турган кижилерни качыгдалдарның болгаш узуткаашкыннарның аңаа чедир турбаан хемчээлдеринге, узуткаашкын аргазының эң-не кадыг-дошкун, араатанзыг болгаш техниктиг ылгал чок чоруунга таварыштырган. Ооң таварыштырган балыг-бышкыннары кандыг-даа коргунчуг болган болза, делегейниң ийиги дайыны ооң бүгү-ле «рекордтарын» ашкан.

Бөгүн суг адаанга эштир чаңгыс-ла стратегтиг хеме делегейниң элээн каш ийиги дайыннарынга дөмей узуткаашкынныг күштүг боор турар. А ындыг хемелер дыка хөй, он-он болгаш ядролуг системалар оларның-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Амгы үеде бар ядролуг чепсектиң эң эвээш кезиин безин ажыглаар **болза, оон болур** айыыл-халапты, кижиниң илдээзин доорамчылаан чорукту бодаары безин берге болур.

Делегейниң ийиги дайынының соонда (ол ышкаш бирги-даа дайыннының соонда) улустарны узуткаарын катап болдурбас ындыг делегей чурумун организастаарының оралдажышкыннарын кылып турган. Ындыг оралдажышкыннар оларга онзагай идегелдерни долу хемчээлдиг кылдыр бадыткап шыдаваан-даа болза, не чок эртпээн. Ол ышкаш Каттышкан Нацийлар Организациязы база ажылдап турар. Күрүнелер аразының болгаш хөй-ниитиниң ооң мурнунда чок турган регионалдыг болгаш өске-даа структуралары туруп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, делегей ниитилежилгезин делегей дайынынга чедирип келген буруу «логиказын» уштуруунуң политиктиг дилээшкинни үргүлчүлеп турар-дыр.

Ядролуг дайын болур болза, ооң соонда кандыг-даа айтырыглар артпас болгаш чугаалажышкыннар кылыры-биле чүгле стол эвес, харын-даа төш-даа артынга, даш-даа артынга олурар кижи чок болур. Ядролуг үрелээшкинден амылыг эштип үнер ийиги демир-сал черле турбас. Ону кижи бүрүзү угаазылап бодап билип турар болбайн аан. Херектиң ужуру: бүгү-ле чүүлдер «боду-ла бүде бээр боор» деп идегел болбас апарганын угаап билиринде боор турар-дыр. Ынчаар бодап турарлар делегейде ам-даа эвээш эвес. Ынчангаш моон соңгаарлатпайн, улустар аразының харылзаалары, чазактарның болгаш күрүнелерниң ажылын ядролуг чүс чылдың херек кырында байдалдарынга дүүштүр чорудары эргежок чугула боор турар.

Ийет, айтырыг чогум-на мынчаар салдынып турар: бир болза, политиктиг угаан-бодалды үениң негелдезинге дүүштүр чорудар, бир болза, Чер кырынга хөгжүүлде болгаш амыдыралды боду узуткаттынгаан туруп болур.

Кижи төрелгетенниң херектеринге, ылаңгыя улустар аразының политиказынга дайын-биле тайбыңның, кижи төрелгетенниң догунап чурттаарының болгаш узуткаттынарының аразында амгы үеде колдап турар чорудулгаларның дугайын чаңгыс-даа минута уттуп болбас ужурлуг. Ынчангаш ону чогуур үезинде болгаш тайбыңның талазынче чая шиитпирлээринче чүткүүр херек.

А ону чедип алыр төлээде, төөгүнүң чедип алганы бүгү эң эки чүүлдерни тодарадыр, байлакшыдар, бот-боттарының аразынга үлежир, эргижирээн айтырыгларны чаа, чогаадыкчы ёзу-биле көөрүн оралдажыр ужурлуг.

Амгы делегейде тургустунган кыжанышкыннарны узуткаарының күжүн болгаш дидим чоруун боттарывыстан тып алыр-албазывыстан чүгле кижи төрелгетенниң бурунгаар депшилгези эвес, харын база ооң бодунуң артар-артпазы хамааржып турар.

Аңаа идегел болуруунуң үндезиннери бар деп бодаар мен. Ооң чүгле түс-түс төлээлекчилери эвес, харын бүгү кижи төрелгетен бодунуң төөгүзүнде бир-ле дугаарында боду чаңгыс, ай чарылбас кылдыр угаазылап, кижиниң ниитилелиниң болгаш бойдустуң делегейде бот-боттарындан хамааржырын көрүп, бодунуң материалдыг ажыл-чорудулгазының салдарын тодарадып эгелеп турарын эң сөөлгү он-он чылдар көргүскен.

Кижилер ядролуг кыжанышкынны чүгле угаап-медереп билгенеп эвес, харын база ону чайладыры дээш демисел калбарган. Ооң ам угаан-медерелдиң политиктиг улуг школазы апарганын хүлээп көрбес арга чок апарган болгаш аңаа кижилерниң массазы, бүдүн-бүдүн улустар бот-боттарының аразынга тайбың чурттаарының берге-даа болза, эргежок чугула уран аргазынга өөренип ап турарлар. Ниити болгаш хуула-даа сонуургалдарны деңге көөрүн чедип алырынга өөренип турарлар. Амгы болгаш келир-даа үени дидими-биле, ак сеткилдиг көөрүнге, ону мяк билип алырынга болгаш билип алгаш, практика кырынга түңнелдерин чогуур үезинде үндүрериңге өөренип ап турарлар. Силерниң бо чыышкыңар — ооң бадыткаашкыннарының бирээзи-дир.

Хүндүлүг агайлар, дээргилер, эштер!

Бо бүгү айтырыгларның талазы-биле силерниң-биле тодаргай санал-онал солчуушкунуң мурнунда Совет Эвилелиниң улустарының болгаш чазааның өмүнээзинден силерниң шуптуңарга — Москва чыыжының киржикчилери — политиктерге болгаш публицистерге, бизнесменнерге болгаш эртемденнерге, эмчилерге болгаш культураның база уран чүүлдүң ажылдакчыларынга, чогаалчыларга, аңгы-аңгы шажын-чүдүлгелериниң төлээлекчилеринге чүректиң хаяызындан байыр чедирерин күзеп тур мен. **(Адыш часкаашкыны).** Бистер ындыг чыышты эрттирериниң фактызын болгаш чер бөмбүрзээниң бүгү-ле булуңнарындан бо хире хөй санныг сураглыг болгаш ат-алдарлыг кижилерниң мында чедип келген чоруун дыка бедик-биле үнелеп көрүп турар бис. Бистер кижи бүрүзү тускай албан-хүлээлгелиг болгаш ажыл-херектиг деп чүвени билир бис. Ынчалза-даа силер оларны соңгаарлаткаш, боттарыңарның дүвүрел, сагыш салып турар чүүлдериңерниң дугайын чугаалаар, ол-ла айтырыгларны сонуургап турар кижилер-биле сагыш-сеткилиңерни үлежир дээш, муң-муң километрни эрткеш, мында келген болгай силер.

Чүгле чаңгыс бо байдал безин дыка улуг ужур-дузалыг-дыр, чүге дээрге, чыыштың киржикчилериниң составында — чонунуң аңгы-аңгы кезектериниң төлээлекчилери, бүгү диптерден, дыка хөй, он-он күрүнелерден келген кижилер кирип турар.

Бо чыыш — делегейниң хөй-ниитизиниң ёзулуг көргүзүүдүр.

Совет кижилерге чыыштың идеялары чоок болгаш билдиңгир, силерни бээр эккелген сорулгаңар болгаш сагыш-сеткилиңер-даа биске чоок, билдиңгир. Чогум-на ооң ужурундан силерге байыр чедирген болгаш силерниң бо хүннерде кылып чорудкан ажылдарыңны үнелээш сөстерин силерге база катап чугаалап тур мен, ооң дугайын бүгү «төгерик столдуң» төлээлекчилериниң чугаалаан ажылдарын үнелээн сөстерин силерге база катап чугаалап тур мен, бо шуулганның үнү, силерниң кижи бүрүзүнүң үнүн орай-даа болза, эрте-даа бол-дыңнап-каар деп бодай-дыр мен.

Шуулганның идеялары, ооң утка-шынары калбак хөй-ниитиге болгаш политиктиг ажылдакчыларга четкен турары, оон туржук күрүне башкарып турар кижилерниң ажыл-чорудулгазынга идегейлеттинери эргежок чугула. Ындыг чүүлдүг мааа, Кремльдиң Улуг ордузунга, бистиң ниити ужуражышкынывыска бүгү төлээлекчилер чугаалаан деп бодай-дыр мен. Москва шуулганынга чугаалаан бүгү чүүлдерни кандыг-даа болза Совет чазак бүгү-ле кичээнгей-биле көөр. Ол ындыг болур ужурлуг-даа, чүге дээрге, кижи төрелгетенниң келир үезин камгалап арттырары — эң эргежок чугула чүүлдерден ол идеялар тыптып үнүп турар.

Шуулганга чугаалашкан айтырыглар талазы-биле меңде чугаалаар чүүлдер бар, ынчангаш бистиң чазаавыстың бодалын мааа чугаалаксап тур мен. Ынчалза-даа баштай силерниң кичээнгейиңерни дараазында чүүлдерже угландырып көрейн.

Бисте бодунуң шынарының талазы-биле революючу чаартылгалар калбарып турар үеде Совет Эвилелинге чедип келген-дир силер. Олар болза, бистиң ниитилеливиске-даа, ниитизи-биле социализмге-даа, бүгү делегейге-даа дажок улуг ужур-дузалыг. Чүгле ооң утка-шынарын болгаш эчис сорулгазын ханы билип алган соонда бистиң делегей политиказывыстың дугайында шын үнелеп болур. Бодувустуң чуртувусту болбазыраңгайжыдар талазы-биле тургузукчу ажылывысче кичээнгейни мөөңнээр дээш бистиң сонуургалывыс, бистиң делегей политиказывыс кажангызындан-даа артык, иштики политикадан тодаратынып турар дээрзин бодувустуң чонувустуң мурнунга, силерниң мурнуңарга болгаш бүгү делегейге ажык-биле чугаалап тур мен. Чогум-на ынчангаш, бискe быжыг тайбың, делегей харылзааларының кандыг болуруунуң баш удур тодарадыышкыны болгаш боттуг угланыышкыны бискe эргежок чугула болуп турар.

ССРЭ-ден үнүп турар айыыл дээр чүве дугайында, тайбыңга болгаш хосталганы «совет айыыл» дугайында үргүлчү чугаалап-даа турар, ону амдыгаа чедир дыңнап-даа келдивис.

Бистиң ынчаар калбартып эгелээнивис болгаш чүткүлдүг эде тургустуушкунувус боттарывыстың курлавырларывысты кайнаар угландырып турарывысты, бистиң бодалдарывыстың кайнаар угланганын, бистиң ёзулуг программаларывыстың болгаш сорулгаларывыстың кандыг болурун, бистиң ниитилеливистиң улуг энергиязын кайнаар чарыгдаар деп турарывысты бүгүдеге көргүзүп турар.

Бистиң кол бодалывыс чул дизе, чонувустуң бүгү күжүн киириштиргенивисти дамчыштыр социализмниң күчүзүн ажыдып көргүзери болур. Мааа бискe бүгү ниитилел болгаш күрүне организациялары, бүгү бүдүрүлге коллективтериниң болгаш чогаадыкчы коллективтериниң бурунгаар болгаш хостуг ажылы, хамаатыларның ажыл-чорудулгазының чаа хевирлери болгаш чөптүг эвес чылдагаандан уттундурган ажыл-чорудулганы катап эгелээри бискe херек болуп турар. Кысказы-биле чугаалаарга, ниитилелдиң бүгү амыдыралының калбак демократтажылгазы херек. Эгелээн чорудулгаларның туруштуг чорудулгалары ооң эң кол магадылалы база **болур.** Бис социализмге хөй чүүлдерни күзеп турар бис, ынчангаш бискe демократия база-ла улуу-биле херек боор турар.

Бистиң улуг революциявыстың херээн амгы үеде ынчаар уламчылап турар бис. Ону бистиң улузувус бедик көдүрлүүшкүн-биле хүлээп алган.

Янзы-бүрү хоп чугаалары болгаш шын эвес тайылбырларны (а оларны Барыын чүктен хөйнү дыңнап турар бис) болдурбазы-биле дараазында чүүлдү онзалап демдеглексе дим: боттарывыстың чаартылгаларывысты боттарывыстың социалистиг шилип алышкынывыска дүүштүр, ниитиниң үнелиг чүүлдериниң дугайында боттарывыстың билиивиске үндезилээш, амыдыралдың совет хевириниң угланыышкынын удуртулга болдурган, боттандырып турар бис. Бистиң чедиишкиннеривисти болгаш бистиң алдагалдарывысты өске кандыг-даа эвес, чүгле социалистиг хемчээл-биле хемчээп турар бис.

Ынчалзажок бистер билдиңгир болуруун күзээр бис. Бодувустуң чуртувусту эки болдурар дээн күзелдивистен кымга-даа багай чүве болбас, түңнелинде харын-даа бүгү делегейге ол эки болур дээрзин делегей ниитилежилгези хүлээп көөр дээрзинге идегеп турар бис.

Эде тургустуушкунну —ооң дөмей ужур-утказын демдеглээр болза, ол дээрге, кандыг-даа социал системаны тайбың чарышче социализмниң чалалгазы-дыр. Ындыг чарыш — бүгү-нити депшилгеге болгаш делегейге тайбыңга ажыктыг. дээрзин ажыл-херек-биле бадыткап шыдаар бис. Ынчалза-даа ындыг чарыш XXI чүс чылдың кижизинге төлептиг сайзыраңгай хевирге калбарзын дээр болза, чаа угаап бодаашкын херек, дедир ээлбес эрткен үеден дамчып келген эрги бодалдарны, стереотиптерни болгаш шын ындыг билдинер чүүлдерни ажып эртер херек.

Чаа бодалдың айтырыы бистиң ниитилеливиске, совет удуртулгага дүүн чаа тургустунуп келбээн. Ол дугайында дыка хөй бодаңган бис. Амгы үелерге боттуг чүүлдерни көөрүнүң бөгүнгү боралгакка таварышкан нарын болгаш чөрүлдээлиг делегейинге делегей айтырыгларын шиитпирлээриниң чаа туруштары болгаш методтары эргежок чугула деп бүзүрелге чедер бетинде боттарывысты-даа, өскелерни-даа шүгүмчүлеп, боттарывыска дыка берге, баш десиңдирер айтырыгларны салып келген бис.

Мурнунда маргыш чок шын чүүл ышкаш көстүп турган бүгү чүүлдерни эде көөрүнче албадаан түңнелге келген бис. Чүге дизе, Хиросима болгаш Нагасаки соонда делегей дайыны политиканы уламчылаарының ол-ла чепсээ боор келген. Ындыг политиканың өскүдүкчүлери боттары база ядролуг дайынга өртенип болурлар.

Ядролуг чепсектиң мөөңнээшкини, оларның сайзыраңгайжыдыышкыны-биле кижи төрелгетенниң салгалының өлүм чок уламчылаар чоруу узуткаттырар дээн ханызы-биле бүзүрээрзинче болдувусту албадаан. Чүгле ядролуг чепсекти дүжүргеш соонда олче эгиш болур.

Кайы-даа чуртун, ССРЭ-даа, АКШ-таа дайык, өске-даа чурттуң удуртулгазының кижи төрелгетенниң өлүмүн шиитпээр үндүрер эргезин бу-

(Уланчызы 2-ги арында).

ДЕЛЕГЕЙНИ КАМГАЛААРЫ ЧУГУЛА

Амыдырал-чуртталгага тургустунган делегейни дайын ортундан камгалаары бөгүн кажангызындан-даа артык чугула. Кижи төрелгетенниң айыыл чок чоруун хандырарынче, ооң дириг артарынче орукту илепкейлиг дилээри бистиң бо хүнеривисте онзагай эргежок чугула. Бо айтырыгны шиитпирлээринге салышкынны чүгле чазактар эвес, а харын ядролуг халапты узуткаарынче угланган күжениишкиннерге салышкынын киирикээр бүгү кижилер киирер хүлээлгелиг.

Чогум-на ол сорулга-биле сезен ажыг чурттарның төлээлекчилери Москвада чыылган. Мында февраль 14-те «Ядролуг чепсек чок делегей дээш, кижи төрелгетенни дириг арттырары дээш» деп делегей шуулганы ажыттынган. Мында Парлалга төвүнүң медээлерин ёзугаар муң хире даштыкы болгаш 350 совет кижилер киржип турар.

Шуулган болза, элээн каш тускайлаң болгаш хамаарылга чок «төгерик столдар» боор турар. Оларда санал-онал солчуушкуну чорул, делегей амыдыралының эң чидиг айтырыгларының талазы-биле дискуссиялар эртип турар. Ужуражышкыннарның киржикчилери национал онзагай талалары-биле, мировоззрениези-биле, чөрүлдешкек политиктиг туруштары-биле аңгыланып турар чүве болганда, чугаалап турар бодалдар болгаш туруштар аңгы-аңгы болуп турары билдиңгир. Ынчалзажок чыглып келгеннер шуптузу бөмбүрзектиң салым-чолу дээш, депшилгениң салым-чолу дээш сагышсырал салып турары маргыш чок.

«Космос» гостиницада **бойдус эртемнериниң талазы-биле ажылдап турар эртемденнер** чыылган.

Чурттар аразының инициативчи бөлүүнүң шиитпирин ёзугаар «төгерик столга» чугаалажып көөрү-биле дөрт айтырыгны киирген: ядролуг чепсекти бүрүнү-биле узуткаарынга бирги базым — ону боттуг кызырары; ядролуг чепсекти дүжүрери болгаш Европаның айыыл чок чоруу; ядролуг чепсекти дүжүрери стратегтиг камгалал болгаш РУК (ракетага удур камгалал) кереэзи; ядролуг чепсекти хоруур. Амгы үениң бо эң-не чугула айтырыгларын бодалдарның ажык солчулгазының байдалында, чүгле боттарының аразында — инициативчи бөлүктүң шиитпирин ёзугаар залче парлалга төлээлекчилериниң болгаш хайгааракчыларның киирбейн турар — чугаалажып турар деп түңнеп болур.

Дискуссияда тургустунган байдалды, көдүрткен айтырыглар талазы-биле киржикчилерниң бодалдарын «төгерик столдуң» бүдүн чартык шак ажылының соонда 15 минута хуусаалыг чапсарлар үезинде база кыска брифингилер үезинде журналистер билип ап болур.

— Ужуражышкынның ужур-дузазы чүдел дээрге, эртемденнерге кижи төрелгетенни бөгүнде дүвүредип турар эң-не чугула айтырыг талазы-биле бодал-онал солчур онзагай арганы бергени боор турар— деп, Копенгаген университединиң профессору О. Натан демдеглээн.— Эң улуг күрүнелерниң бирээзиниң баштыңы СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев-биле ужуражыр арганы бискe берген-дир. Бистиң ооң-биле чугаавысты бүгү делегей дыңнаар.

31 чурттан 250 хире эртемденнер Москвада чедип келген. Оларның аразында — АКШ-та Болдер хоорайдан профессор Ч. Арчембо болгаш ССРЭ-ниң ЭА-ның Черниң физика институдунуң директорунуң оралакчызы М. Б. Гохберг бар. Олар кайызы-даа сейсмиктиг болуушкуннарны баш удур чугаалап турарлар. Чер адаанга ядролуг чазылдырыышкыннарның күчүзүн контрольдаарының аргаларын деңнеп турар үеде чугаа боор турда, оларның бодалы онза үнелиг. Америк таланың саналдап турары «хорттекс» методту чугаалажып көрүп тура, сейсмиктиг аргадан ылгалыштыр ол арга шенелделерни чорудуп турар талага чүгле эки түңнелдерни берип турар деп түңнелди эртемденнер кылган.

«Тайбыңны камгалаарынга Совет Эвилелиниң чарлаан шенелделерни болдурбас дугайында ядролуг чаңгыс талалыг мораторийи чугула рольду ойнап турар. Ынчанмыже Каттышкан Штаттар ССРЭ-ниң инициативазын деткивээн. Бодунуң ядролуг шенелделерин Совет Эвилели катаптай бээр боор деп хараадал артып калган. Чүү-даа болур болза, силерниң чуртуңар мораторийни узатсын деп күзээшкинни чугаалаксадым»— деп, Токио университединиң профессору К. Фусима чугаалаан.

ССРЭ болгаш АКШ-тың аразынга политиктиг чугаалажышкын эргежок чугула деп, Индиядан келген буддист Далжит Сен Адель бадыткап турар. Черге ядролуг чепсек калбарып нептерей бээриниң бүгү демдектери бар болгаш ол чорудулганы доктаадыры эргежок чугула деп бодалды Москвага бодунуң шуулганынга чыглып келген **шажынның ажылдакчылары** илереткеннер.

Боо-чепсекти эңдере бүдүрери-биле, ядролуг чепсекти мөңниээри-биле болгаш сайзыраңгайжыдары-биле тургустунган шажын-мөзү-шынар айтырыгларын бүгү диптерден совет найысылалда чедип келгени ийи чүс ажыг сураглыг шажын ажылдакчылары чугаалажып турар. Христиан, мусульман, буддист, иудаист, синтоист, индуист шажыннарның төлээлекчилери чаңгыс ай мындыг бодалдыг:

— Москвага мен кайгамчык үеде чедип келген мен, политиктиг удур туржуушкунуң байдалдарында кижи төрелгетенниң амылыг артын калырының эрге-ажыктары өске бүгүлерден артык бедик турар ужурлуг.

Атомнуг бомбаны ажыглаарын агартыр ындыг чылдагаан кижи төрелгетенде чок деп, АКШ-тың хүрээлериниң делегей херектериниң талазы-биле национал чөвүлелиниң чиңгине секретарының дузалакчызы Д. Эпос демдеглээн. Ядролуг чазылдырыышкыннарга совет мораторий ооң чуртунуң шажын чүдүлгелиглеринге ханы сонуургалды болдурган. ССРЭ-ниң ядролуг полигонунга үр үе иштинде шимээн чок турган. Ол болза, кижи төрелгетенниң көрүп келгени эң-не хандыкшылдыг шыышың болган.

Ядролуг чепсекти чок кылыры ядролуг чепсек чок месилдежиишкиннерни болдуруптар деп айыылзынып турарлар Барыын чүкте шажын чүдүлгелиглерниң аразында бар. ГФР-ниң Евангелия хүрээзиниң сураглыг ажылдакчызы К. А. фон Хейл Барыын Европадан ядролуг камгалалды үндүрүп болбас, чүге дээрге, Совет Эвилели ону ажыглай берип болур болгаш аңаа боо-чепсек-биле согугну кылып болур деп санап турар.

Эң-не чугула айтырыглар талазы-биле боттарының бодалдарын солчуруунуң аргазы, кижи төрелгетенниң ядролуг чепсек чок келир үезинче чүткүл **бүгү делегейге сураглыг чогаалчыларны, композиторларны, чурукчуларны, кинонуң болгаш театрның ажылдакчыларын** бо хүннерде Москвага чедирип келген.

— Мен элээн каш чылдагааннар-биле ужуражышкынга киржип турар мен. Ооң бирээзи шуулганны ССРЭ-де — амгы үеде бүгү-ле черлерде сонуургалды болдуруп турар чуртта эрттирип турары болур — деп, америк публицист, Принстон университединиң профессору Стивен Коэн чугаалаан.

Шуулганда 70 чурттардан чогаадыкчы интеллигенцияның үш чүс хире төлээлекчилери киржип турар. Олар санал-оналын солчуп, амгы делегейге чогаалчының туружунуң болгаш ооң ролюнуң дугайында, салгалдарның болгаш амгы үеде чурттап турарларның мурнунга ооң харысалгазының дугайын, боо-чепсекти эңдере бүдүрериниң соксадырының болгаш бойдус камгалалының дугайында маргыжып турарлар.

— Москвага мен кайгамчык үеде чедип келген мен. Мында экономикада, культурада, угаан-бодал амыдыралында үндезин эки өскерилгелер болуп турар. «Мининшкин» ышкаш ындыг фильмнер көстүп келген. В. Распутинниң «Байырлажыышкын» деп төөгүзүн ёзугаар кино база улуг ужур-дузалыг. Бистиң бөгүнгү беседаларывыстың темазынга ол дорт хамаарылгалыг деп бодаар мен — деп, Барыын Берлинден келген М. Ганемайер чугаалаан.

— Бойдусту камгалаарының темазы бөгүн кажангызындан артык чугула. Ол чүгле экология талазы-биле чугула эвес, харын-даа ниитилел, хамаатты утка-биле алырга, чугула. Өске чурттарда ындыг айтырыгны канчаар шиитпирлеп турары меңээ сонуургаанчыг — деп, шуулганның совет киржикчизи чогаалчы Д. Гранин онзалап демдеглээн.

Культураның болгаш уран чүүлдүң үш секцияларынга дискуссия шуулганның баштайгы хүнүнде орай кежээге чедир уламчылаан.

«Тайбыңның болгаш ажыл-херекчи кады ажылдажылганың айтырыглары» деп девизтиг «Төгерик стол» ам-даа чыылбаан. Ынчалза-даа аңаа киржири-биле келгеннер үени халас эрттирбейн турган. Оларның ажылының шагы уламчылап, министерстволарга болгаш ведомстволарга ужуражышкыннар база чугаалажышкыннар-биле долдуп турган.

Даштыкы экономиктиг харылзааларны сайзыраңгайжыдар, кады ажылдажылганың чаа, улам ажыктыг хевирлериниң талазы-биле хемчеглер даштыкы дыка хөй эалчыларның кичээнгейиниң төвүнге турган. Чижээ, барыын-германия «Функэлектроник — Лабор» деп фирманың ээлери Г. Фойгт болгаш Х. Баудиш олар санал-оналын чүгле ол айтырыг талазы-биле солчур деп турарлар.

Бөмбүрзек кезээде-ле боо-чепсек оваазының кырынга туруп эвес. Бот-боттарындан хамаарылгалыг бистиң делегейивистиң моон соңгаар чурттаарының оруктарын чугаалашкан «Төгерик столдуң» хуралдарынга ол чөптүг сагындырыг чаңгыланып турган. Аңаа **сураглыг эртемденнер, политиктиг болгаш хөй-нииити ажылдакчылар** чыылган. Кижи төрелгетенниң ядролуг тамыже туңлуушкунун доктаадырының кандыг оруктарын олар көргенил?

Совет таладан киржикчи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилелдер Совединиң Даргазы, Европага Айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга дээш совет комитетиниң даргазы Л. Н. Толкуновтуң саналы мындыг:

— Бо чүс чылдың төнчүзүнге чедир массалыг узуткаашкынның чепсээн, хамыктың мурнунда ядролуг чепсекти дүжүрериниң аргазын М. С. Горбачевтуң 1986 чылдың январь 15-те кылган Медеглелинде саналдаан. Бодун камгалап арттырары-биле кижи төрелгетен демисежир ужурлуг. Дээди эчис сорулга дээш демиселдиң программазы — ядро чок делегейни тургузары СЭКП-ниң XXVII съездизинге делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүдени хаара тудуп турар системазының чаа концепциязын көдүрүп үндүрген Совет Эвилели саналдап турар болгай.

КНО-га идиг бээриниң—Бүгү-делегей федерациязының ассоциациязының президентизи Д. Николь политиктиг чүткүлдү ооң кол негелдези деп санап турар.

— Барыын чүктүң политиктиг чүткүлүнүң дугайында чугаалап тур мен—деп, ол ылавылаан.— Бодунуң туружунуң дугайында Совет Эвилели эң-не тодаргайы-биле медеглээн болгай.

Делегей харылзааларының институдунуң директору Роберто Алибони (Италия) кысказы-биле мынча дээн:

— Ядролуг айыылды чайладырынга ССРЭ болгаш АКШ деп эң улуг күрүнелер боттарының ядролуг күчүзүнүң деңнежилгеени болгаш турум чоруун хандырар ужурлуг. Бот-боттарын билчип болурунга чедирер дээрзинге бүзүрээр мен.

Ынчангаш дискуссияларның баштайгы хүнү болуп, саналдарның солчуушкуну уламчылап, чугаалажышкыннар үргүлчүлеп турар. а чугаалажышкын бүрүзү — удур туржуушкундан артык эки.

25 чурттуң **эртемден-медиктериниң болгаш эмчилериниң** санал-онал солчуушкуну Медицина эртемнериниң академиязынга эгелээн.

(Уланчызы 3-кү арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Эгези 1-ги арында).

руу шапкан бис. Бистер шииткекчилер эвес бис, а миллиард-миллиард кижилер шииткелге онаажыр кем-херек үүлгедикчилери эвес-тир. (Адыш часкаашкыны). Ынчангаш ядролуг албыстаашкынны үзе шавар херек. Ядролуг күрүнелер боттарының ядролуг туружундан ядро чок делегейже арта базар ужурлуг. Ооң-биле **политиканы бүгү кижи төрелгетенниң мөзү-шынар нормазындан ангылаар чорукту соксадыр херек.**

Ядро чамдык социалистерни-даа, капиталистерни-даа, шажын-чүдүлгелиглерни-даа, бачыттыгларны-даа хөме ап болур. Мындыг байдалды мөзү-шынар дээр бе? Бистер, коммунистер, ону мөзү-шынар дивес бис.

Политиктиг практика биле кижиниң ниити мораль-этикалыг нормаларының аразынга үзүктелиишкинин узуткаар ужурлуг **чүвени чаа ёзу-биле угаап бодап көөр чорукту** чедип алыр ужурга таварышкан бис деп чугаалап болур.

Делегейни канчаар көрүп турарывысты, ооң амгы болгаш келир үезинге хамаарыштыр бодувустуң философтуг концепциявысты совет ниитилелдиң дээди шуулганынга — партияның съездизинге чыл мурнунда тодаргай тайылбырлаан бис. Ынчалзажок бис бодувустуң теоретиктиг доктринавысты чарлап каары-биле кызыгаарлаттынмаан бис. **Делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүдени хаара тудуп турар системазының** тодаргай политиктиг платформазын аңаа үндезилээш, ажылдап кылган бис. Ол болза, бодунуң хууда айыыл чок чорууну өскелериниң айыыл чок чоруунга когарал кылдыр тургузуп болбас дээр принципке үндезилеттинип турар болгаш ооң кол-кол талаларын: шериг, политика, экономика, гуманизм талаларын тудуштур каттыштырып турар чогум-на ындыг система болуп турар.

Бистер шериг-политика талазынга 2000 чылга чедир ядролуг чепсекти узуткаарының программазын илип үндүрген бис. Ук программаны совет улустуң өмүнээзинден он үш айлар мурнунда, 1986 чылдың январьның 15-те чарлаан. Ол хүн цивилизацияны өлүп дүжеринден чайладыры дээш демиселдиң төөгүзүнге кирер дээрзинге бүзүреп турар бис.

Бистер ооң-даа мурнунда эгелекчи чорукту кылып —бүгү-ле ядролуг чазылдырыышкыннарны соксадырының чаңгыс талалыг мораторийин илип үндүрүп база ону чаңгыс удаа эвес узадып келген бис. Рейкьявиктиң идеязы база бистиң болуп турар, ынчаарга бир эвес өске тала база аңаа каттышкан турган чүве болза, боо-чепсекти эндере бүдүрерин соксадыры болгаш чепсегленишкинни дүжүрериниче база ядролуг айыылды чайладырынче үндезин эргилде болган турар эгелекчи саналдарны аңаа чедире берген турган бис. Европага бүзүрежилге болгаш аңаа чепсегленишкиннерни база чепсектиг күштерни кызырарының хемчеглериниң дугайында айтырыгга бистер бодувустуң эвилелчилеривис-биле кады дидим, калбак хемчээлдиг базымнарны кылган бис. Химиктиг чепсекти бүрүнү-биле узуткаарынга белен чорукту база илергейлээн бис.

Делегейниң канчаар-даа аажок улуг болгаш көдүрлүп турар девискээри болур Азияга база Оожум океанга айыыл чок чорукту кады дилеп тыварынче, бот-бодунга ажыктыг болгаш деңэргелиг кады ажылдажылгаже ук девискээрниң чурттарын бистер Владивостокка кыйгырган бис. Ядро чок, күчүлээшкин чок делегейни тургузарын бистиң философия база политика талазы-биле канчаар көрүп турарывыс ону улуг Индияның болгаш каяа-даа каттышпазының шимчээшкинниң төлээлээн миллиард-миллиард кижилериниң канчаар көрүп турары-биле дүгжүп турар Дели декларациязынга ат салган бис.

Делегейниң чаа экономиктиг чурумунуң шиитпирлиг талалакчылары болуп турар бистер делегейниң экономиктиг айыыл чок чоруунуң концепциязын тодаргайлаан болгаш бүгү-ниити чугаалажып көөрү-биле саналдап киирген бис.

Адактың сөөлүнде, «Хельсинкиниң үшкү савазында» туруп турар гуманитарлыг айтырыгларны бистиң чаа ёзу-биле көрүп турарывыс база бүгүдеге билдингир болгай. Ынчангаш, ол болза—Барыын таладан биске күткүүшкүн кылып турарының түңнели-дир, бистер болза, кандыг-бир чажыт сорулгалар чедип алырын бодааш, кым-бир кижиге өжегээр аайга киирерин бүдүү кылып, бистиң саналдарывыс, бистиң ындыг туружувус албадаашкын түңнели деп бодап турар ындыг кижилерни чөгендирер апаар-дыр мен. Чок. Ол—база-ла чүвени чаа ёзу-биле угаап бодап көөр чоруктуң түңнели-дир.

Ынчангаш, делегейни философия талазы-биле бистиң канчаар угаап көрүп турарывысты бүгү-ле угланыышкыннарга практиктиг политиканың талазынче, тодаргай хөделиишкиннерже шилчидеринче чүткүп турар бис.

Делегейниң айыыл чок чоруунуң чаа үндезинин чүгле бүзүрелге тургузуп болур болгаш ооң-биле быжыглап болур. Ону чедип алырынче орук анаа-ла эвес дээрзин билип турар бис. Ынчаарга ол орукту чүгле бистер эртер эвес-ле болгай, бир эвес бистиң төөгүвүстү сактып көөр болзуңарза, бүзүревес чоруктуң чылдагааннары харын хөй.

Ол талазы-биле маргылдаа кылбас мен, чүвени чаа ёзу-биле бодап көөр чоруктуң четпейн турары-биле чергелештир бүзүрешпес чорук база бүгүдеде илергейлеттинип турар дээрзин чүгле ону айтып каар бодай-дыр мен. Маңаа ол талазы-биле **хөй чүүлдү** чугаалап болур турган болбайн аан, ынчалзажок мен ындыг чоруктуң чылдагааныынче эм ханылап кирер бодавайн тур мен. Ам бистер эрткен үеге туттуруп турбайн, бурунгаар көөр ужурлуг бис.

Бүзүрежилгени кады ажылдажылганың дуржулгазы-биле, бот-бодун билип алыры-биле, ниити айтырыгларны шиитпирлээри-биле тургузары эргежок чугула. Баштай бүзүрежилгени чедип алыр, а ооң соонда — арткан бүгү чүүлдерни: чепсекти дүжүрерин, кады ажылдажылганы, кады кылыр төлевилелдерни чедип алыр деп айтырыгны ынчаар тургузар болза, принцип талазы-биле шын эвес апаар. Ниити ажыл-херекти кылып тургаш — бүзүрежилгени чедип алыр, ону тургузар, быжыглаар болгаш хөгжүдер. Херек кырында боттуг орук ол-дур.

Совет Эвилелинде болуп турар эде тургустунуушкуннуң эң-не улуг түңнелдериниң бирээзи — бистиң ниитилеливиске бүзүрелди бүгү хемчег-биле болгаш чер болганга быжыглаары болуп турар. Ынчаарга ол чорук делегей харылзааларының талазынга-даа эргежок чугула бүзүрелди киирип болур дээрзинге бистиң бүзүреливисти быжыглап турар.

Ынчаарга катаптап каайн— кижи бүрүзү бодундан эгелээр. Бүгү делегейге хамаарыштыр бодун дээди судья кылдыр көрүп көөргеттинер чорук эвес, а бодунуң ниитилелиниң херек кырында боттуу-биле, бот-шүгүмчүлелчи үзел-бодал-биле көөрүн өскелерни хүндүлеп көөрү-биле дүүштүрери — ам делегей харылзааларында кончуг четпейн турар чүве ол-дур.

Чүвени чаа ёзу-биле бодап көөр чорук делегей политиказынче бодунга орукту ам-даа бергедээшкин-биле салып турар. Бүзүрежилгени тургузары кончуг улуг бергедээшкин-биле чоруп турар. Чогум-на ынчангаш амгы үениң эң чугула сорулгазының салым-хуузун чүгле политиктерниң холунга берип болбас деп бүзүрел быжыгып турар деп бодап тур мен. Ол дээрге, чүгле политиктерниң хереэ эвес-тир. Ынчангаш бистер болза, делегейде чер-ле болганда эртемденнер, янзы-бүрү мергежилдиң интеллектуалдары, шажын-чүдүлгениң ажылдакчылары, херээженнер, аныяктар, бичии уруглар— улам-на хөйү-биле бичии уруглар!, харын-даа мурнуунда шериг, генерал чораан, амгы үениң чепсээ деп чүл дээрзин чоок билир кижилер киржип турар. Олар мында олуржуп турар, бо шуулганда киржип турар хөй-ниитиниң канчаар-даа аажок улуг шимчээшкинин калбарып база көдүрлүп үнүп турарының дириг херечилери болуп турар-дыр бис. Ынчаарга ол бүгү болза, делегей кандыг байдалда келгенин, кандыг тамының кыдыында келгенин, ооң кырында диргелип келген айыыл-халап херек кырында кайы хире боттуг болуп турарын кижилер ханызы-биле медереп билгениниң ужурунда болуп турар-дыр.

Силерниң шуулганыңар — ядро чок делегей дээш, кижи төрелгетенниң амы-тынныг артары дээш ниитилел шимчээшкининиң хөгжүлдезинде кончуг улуг базым-дыр деп бодап тур мен. Москва шуулганының салыышкынынга байыр чедирип тур мен.

Рейкьявик дугайын ам-даа онзалап чугаалаар бодай-дыр мен, Ол болза, бойлаашкын болбаан, а үзе чүткүүшкүн болган. Ол болза, ээлчеглиг чугаалажыышкыннар эвес, а ядро чок делегейниң оруунче үнериниң кайгамчык улуг перспективазын ажыткан алыс шынның илерээн үези болган.

Ядролуг чепсектерни кызырарының айтырыын мырыңай чаа үзел-бодалдың ёзузу-биле —чүгле шериг-техниктиг эвес, а политиктиг болгаш психологтуг айтырыг кылдыр көөрүнге бистиң келгенивистиң ужурундан Рейкьявик делегейге чер-ле болганга канчаар-даа аажок күштүг үнелээшкинни болдурган. Шиитпир барык-ла тывылган турган. Ынчалзажок ол «барык»-биле чүнү канчаптар бис, ооң ужуундан Рейкьявикке сорулгалаан чүүлүвүске четпээн бис. Ол болза эң чугула политиктиг тодарадыышкын-дыр.

Чүге ынчап барганының дугайында маргылдааны катап чугаалавааайн. Бистиң үнелеливис-биле таныш боор силер деп идегей-дир мен. Мындыг фактыже силерниң кичээнгейиңер угландырар бодадым: Рейкьявикке ийи тала боттарының ядролуг чепсээн дыка улуг кызырар, а ооң соонда оларны шуут узуткаар деп бир кезек үеде чөпшээрежипкен турда, ядролуг чепсектер айыыл чок чорукту бо үеде идегелдиг хандырып шыдавас апарган дээрзин оларның херек кырында хүлээп көргени ол болган.

Рейкьявикке болган чүүл келир үедеги делегей дугайында санал-онал солчулгазының хевирин болгаш утка-шынарын дедир ээлбес кылдыр өскертипкен. Ындыг турбуже чамдыктарны тургустунуп келген арга сезиндирипкен, ынчангаш олар дедирленип турар. Эрткен үе чеже-даа халбактанза, ол ээлбес. Кижи төрелгетен бодундан ядролуг кинчиини ап октап болур болгаш ап октап эгелээринге бүзүрээр мен, ол чоокку үеде болур дээрзинге идегел бар. Ынчалза-даа ол дээш демисежир, шырак демисежир херек.

Чаа **политиктиг бодаашкын** цивилизацияны шынар талазы-биле чаа чадаже көдүрер ужурлуг. Чүгле ону безин алырга, ол— туруштуң чаңгыс удаа эде көөрү эвес, **а делегей херектерин чорударының методологиязы-дыр.**

Чүгле бо залда эвес, а оон дашкаар-даа ядролуг чепсекти кем чок чүве-дир деп санаар кижи чок боор. Ынчалза-даа ол бак чүүл оон улуг бак чүүлдү — дайынны болдурбазынга эргежок чугула херек деп шын-на сеткилинден бүзүреп турар кижилер эвээш эвес. Ядролуг доктаадыышкын доктриназының үндезини чогум-на ындыг тезис болуп турар.

Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болурул?

Бирээде. Бир эвес ол доктринаны барымдаалаар-даа чүве болза, «ядролуг камгалал бижик» кезээде дээштиг болгаш хуусаа чок эвезин билинмес арга чок. Ол кандыг-ла-бир үеде кижи төрелгетенге өлүмнүг шииткел болу берип болур. **Ядролуг чепсек көвүдээн тудум, ооң «дыңнангыр, томаанныг» болур аргазы эвээжеп бар чыдар.** Ол чепсектиң улам тарап нептерээри, оон-биле холбашкан техниктиг системаларының улам нарыыдаары, оларны сөөртүрүүнүң хемчээлиниң көвүдээри, техниктиг үрелиишкиннерниң, кижиниң кошкааның азы харын-даа кым-бир кижиниң өжээтен күзелиниң илерелиниң болганчок тыптып кээп болур аргалыы — бо бүгү каттышкаш кижи төрелгетен дириг артар бе азы чок бе дээрзи хамааржыр таварылгаларның кедергей улуг мөөңнежилгези-дир.

Ийиде. Доктаадыышкын доктриназын өске таладан көрээл. Ол дээрге, колдуунда кыжаныышкыннар политиказы ышкажыл. Хөделиишкинниң хевир бүрүзү иштики логикалыг болгай. Кыжаныышкын — политиканың аргазы апаарга, ындыг таварылга санында ук кыжаныышкынны бүгүде шыңгыы көөр болза деп күзел чайгаар тыптыр. Ындыг таварылгада кыжаныышкыннарны херек-биле өй-өйлеп быжыглаар апаар. Бо байдалда — шериг күжүн ажыглаары-биле. Моон түңнел чүгле чаңгыс бооп болур: төөгүнүң перспективазын барымдаалап көөрге, доктаадыышкын политиказы дайын чөрүлдээлериниң тыптып кээр аргазын чүгле эвээжедип турар эвес, харын улгаттырып турар. Ындыг турбуже Рейкьявик соонда безин ол доктринадан халбактанмышааннар.

Бис-биле удур туржуушкуну үезинде моральды мурнунга тударлар чогум-на харын болганчок ынчаар кылып турар ышкаш. А олар боттары ол туруштан — амгы үениң чогуур моралының туружундан кандыг болуп турарларыл ынчаш? Өскелер-биле чугааны, харылзаалар тударын чүгле кыжаныышкыннар үндезининге, күшке база ук күштүг ажыглап болурунуң доктаамал аргазынга кылып болур болгаш кылыр-даа ужурлуг дээрзинге олар бүзүрелдиг болгаш ону чажырбайн-даа турарлар болгай. Бир эвес ындыг кижиге кудумчуга таваржы берзивисе, канчаар ужурлуг ийик бис? Аңгы-аңгы кижилер аразынга хамаарыштыр алырга, шагда-ла черлик чүве-дир деп көрдүнген ындыг чүүлдерни угаан-сарыылдыг кылдыр сагындырар ажылдакчылар күрүнелер аразының харылзааларынга мырыңай-ла анаа чүве деп санап турар ужуру чүдел!?

Үште. Чепсегленишкиннерни дүжүрер дугайында дискуссиялар үезинде мындыг тезисти бо-ла дыңнап болур: «күчүлээшкин инстинктизи», «дайын инстинктизи» кижиде бойдустан чаяаттынган, ынчангаш ол инстинкт кажан-даа читпес деп.

Чүл ол? Дайын дээрге, кижиниң адырылбас эдеринчизи бе? Ындыг болганда, кижиниң узуткаарының улам-на чаа-чаа чепсектериниң тыптыры-даа, сайзырангайжыры-даа, мөөңнелири-даа чайлаш чок бе?

Ындыг үзелдер-биле эптежип болбас. Улам сайзырангай чепсекти өске улустарны чагырып алыр болгаш боттарынга ажылдадып алыр азы анаа-ла оларны үптээр дээш чогаадып база ажыглап турган үелер сагындырып келир-дир. Ындыг эрткен үе — келир үеге таарышпас, харын-даа ол анаа үлегер-майык эвес. XXI чүс чылдың бүдүүзүнүң кижизи канчаар-даа аажок хөй чүүлдү билир болгаш кылып шыдаар. Чогум-на харын ынчангаш ол делегейни демилитаризастаарының эргежок чугулазын медереп билир хүлээлгелиг. Ындыг делегей туруп болурунга бүзүрээр бис, амгы үениң эң-не улуг бо социал эгелээшкинниң алыс чедиишкиннииг болурун хандырар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис. (Адыш часкаашкыны).

Ядролуг доктаадыышкын темазында база бир тала бар. Политикага рационал болгаш иррационал айтырыг дугайын уттуп болбас. Ылаңгыя амгы нарын үеде, ам ол билиишкиннерниң утказы улустарның төөгү дуржулгазының, дыка хөй янзы политиктиг культураларының, чаңчылдарының болгаш өске-даа хөй чүүлдерниң кедергей күштүг салдарынга таваржып турар. Бо бүгүнү шуут-ла бүгүдеге рационалдыг ниити хемчээкчилиг кылыры дыка нарын. Ынчангаш ядролуг чепсек хөй болган тудум, халаптыг чүүлдүң болу берип болуру улгадып турар деп чүүл удурланыр арга чок алыс шын болуп артар-дыр.

Ындыг турбуже чепсектиң улам-на күчүлүг болгаш сайзырангай, ыят чок адап турары ышкаш, онзагай солун хевирлерин чогаадыры уламчылап турар.

Байдалдың онзагайын, харын-даа халаптыын чепсекти эндере бүдүрериниң космосче шилчип болуру улам кедередип турар. Бир эвес ынчаар болу бээр чүве болза, чепсегленишкинни контрольдаарының дугайында идея боду боттанмас.

Ол мээң бодап турарым-биле алырга, шериг хереэн билбес кижиге илдең боор. Бүзүрешпес чорук, бот-боттарынга каразыышкын, улам чаа системаларны тургузарынга мурнаптар дээр күзел улам дендээр. Оожургал чок чорук херек кырында чүүл апаар болгаш кризистиг бүдүштүг апаар. Таварылга болуп, дайын эгелээрниң айыылы дораан-на каш-каш катап улгады бээр.

Американнарның шенелделерни уламчылап турары бистиң мораторийивисти соксадып турарынга хомудап турар бис. Ынчалза-даа ол хилис барбаан.

Шенелделерни чорутпазы — боттуг херек, чүгле ол дээш политиктиг күзел-соруг херек дээрзин мораторийивис-биле көргүскен бис.

Мындыг авторитеттиг аудитория мурнунга чүве чугаалап тура, ону медеглээр бодай-дыр мен.

Ооң-биле бисти мораторийни узадырынче кыйгырган доктор Лаунга харыылаайн. Совет Эвилели ядролуг шенелделерни чок кылыр, ядролуг чепсектиң чыгдынган курлавырларын дыка улуг хемчээлге кызырарын, а ооң соонда оларны узуткаарын чедип алыр дээн бодунуң сорулгазындан ойталавас.

Мооң-биле холбаштыр СКИ-ниң баштайгы эшелонун тургузарынга хамаарыштыр сөөлгү хүннерде хөрлээлеп турар халыыдаашкын дугайын чугаалаксадым. Ол акцияның талалакчылары РУК талазы-биле керээни «делгереди көөрү» чугула деп кызыдып турар. Харын-даа Вашингтонуң бодунда-даа, НАТО талазы-биле эвилелчилериниң-даа аразында ол темага маргылдаалар чоруп турар аразында администрация Женевага ындыг корүүшкүннү хоойлужудар деп албан ёзузу-биле шагда-ла саналдай каапкан. Ынчангаш бо таварылгада дискуссия —хөй-ниитиниң санал-оналын хынап көөрүнүң аргазы эвес. Бир эвес ол боттуг политика эвес болза, ол боттуг политикага чоокшулашкак. Ол чорук бисти сагыш-сырадыр ужурлуг. Чугаа болза РУК дугайында керээни колдуунда бузарының дугайында чоруп турар. Ооң политиктиг болгаш философтуг-даа утказы болза, эгезинден тура-ла ракетага удур камгалалдың чогуунуң күсели-биле оожургалдыг чорукту хандырары база ооң-биле ядролуг чүс чылда онзагай айыылдыг «камгалал»-биле «хылыштың» аразында шагдагы маргылдааны соксадыры турган болгай. Байдалды үнелеп шыдаар эң дээре угааннар киржип турган үр чылдыг дискуссияның түңнелинде РУК талазы-биле керээге чедип келген бис. Амгы үеде ук керээни калбаа-биле тайылбырлаары-биле боо-чепсекти эндере бүдүрериниң оруунда ол чугула чүүлдү чок кылып каарын күзеп турар. Хереэн үрээр болза, ракета-ядролуг маргылдаа чаа хемчээлдерже кирер болгаш аңаа космоска маргылдажыышкын немежир, а ооң чайлаш чок уржуктарының дугайын дем чаа чугааладым.

1985 чылдың ноябрь айда Женевага президент Рейган ийилээ мындыг хүлээлге алдывыс: «Боо-чепсекти эндере бүдүрерин, космосче шилчидерин болдурбас, ону Черге чорударын соксадыр, ядролуг чепсекти кызыгаарлаар болгаш кызырар, стратегтиг оожургалдыг чорукту быжыглаар». Ону Женевага кады кылган медеглелде доктаадып тургускан. РУК талазы-биле керээни үреп тура, администрация ол хүлээлгени, хуусаа чок ол керээге он беш чыл бурунгаар Каттышкан Штаттарның ат салганын база кады таптай базып турар-дыр.

Байдал болза, делегейниң эрге-хоойлу чурумун божаңнадырын, оортан кол-кол чүүлдерни уштуп октаарын эвес, а ооң деңнелин бедидерин болгаш быжыглаарын негеп турар. Бис ам, чижээ, мындыг айтырыг дугайын бодап турар бис. Чүге ол азы бо чурттар боо-чепсектериниң чаа системаларын, харын-даа өске улустарга болгаш күрүнелерге, олар ам-даа тургустунмаан-даа болгаш ажыглаттынмайн-даа турар болза, кыжаныглыг бооп турар ындыг системаларын чогаадып тургузар болгаш ажылдап кылыр эргени боттарынга алган туруп турарыл? Силерде база ындыг айтырыг тургустунуп кээр боор. Мындыг айтырыг национал догуннаашкын айтырыындан улуг чергелиг. Ол —бүгү делегей айтырыы-дыр.

Оон өске айтырыг. Национал девискээрниң кырында атмосфера каъдынга тус күрүнениң хамаарылгалыг эргези бар. Ынчангаш ол ону өскээртен шургуп кириишкинден камгалаар маргыш чок эргелиг. Ынчалзажок ынаар боо-чепсекти чедирерин кызыдып турар космостан чүдеп артык улуг айыыл диргелип болур. Ындыг кордалдар — ол дээрге, хамаарышпас күрүнелерге хамаарыштыр күш дөгээриниң чаа чепсээн тургузарының семээшкини-дир. Ынчангаш өске чурттарның кижилериниң бажының кырында космосче боо-чепсекти «октап» үндүрерин хоруурунуң дугайында айтырыгны делегейниң эрге-хоойлу чурумунуң талазы-биле көөр кылдыр тургузар үе келбээн бе? (Адыш часкаашкыны). Бо таварылгада мен элээн найыралдыг болгаш динмиттиг адыш часкаашкыны болур боор деп бодаан мен, ынчалза-даа бо база четчир. (Динмиттиг адыш часкаашкыны).

Ам бистиң хүннеривистиң өске бир эң улуг боттуг чүүлүнүң дугайында чугаалаарын чөпшээреп көрүңер. Ол база-ла чаа угаазылалды негеп турар. Мен мында делегейниң көстүп көрбээн хөй янзы талалыын болгаш ооң-биле чергелештир бот-боттарындан улам өзүп турар хамаарылгалыын база ооң улам улуг чергелиг бүдүн-бүрүн бооп турарының дугайын чугаалап тур мен. Делегейни чүгле экономиктиг амыдыралдың интернационалчызы, информацияның болгаш харылзажылганың күчүлүг чепсек-херекселдери эвес, а харын ол ышкаш ядролуг өлүмнүг, экологтуг халаптың болгаш ооң аңгы-аңгы кезектеринде ядыы-түреңги чорук биле бай-шыдалдың аразында чөрүлдээниң бүгү-ниити частыышкынының айыылы каттыштырып турар.

Делегей ниитилежилгези ам бистиң мурнувуста дөмей эвес төөгүлүг, чаңчыл-сагылгалыг, амыдырал байдалдарлыг хөй-хөй күрүнелер бооп көстүп турар. Чурт бүрүзүнде, чон бүрүзүнде бодунуң бүзүрели, бодунуң национал эрге-ажыктары, бодунуң чүткүлдери бар. Ол болза амгы үениң делегейниң эң-не чугула боттуг чүүлү болур. 30—40 чылдар бурунгаар ындыг турбаан. Улустарның бот-боттарының кылган шилилгезиниң түңнелинде, бодунуң хөгжүлдезиниң оруун, бодунуң национал шимчээшкининиң оруун шилип алганының түңнелинде ол көстүп келген. Ооң-биле кады бо делегей кончуг улуг чалгыг бооп болу бээр, ханы чөрүлдээлер-биле долдунган. Бо дээрге—шынар талазы-биле чаа байдалды тургускан социал депшилгениң боттуг үре-түңнели-дир.

Ынчалзажок бо чорудугнуң хөгжүлдези чамдык политиктерниң эглиш чок өскерилгелерни бодап база медереп билир аргаларындан усчок мурнай берген. Ядролуг боо-чепсектерге хамаарыштыр бодалдарга дег, олар эрги хөөннери-биле чурттавышаан.

Моон канчап уштунуп болурул? Аргазы чүдел дээрге, болуушкуннарның мурнап чоруп турары-биле боттуг чүүлдү бодап билириниң аразында карышкакты кызырарында болгаш ажып эртеринде, чүү болуп турарын база ол чүге чедирип болурун медереп билиринде бооп турар-дыр. Ам дээрезинде, үези эртпээнде бодап билири чугула.

Делегейниң бодунуң чагыргазында девискээр кылдыр көөр, бодунуң «амыдыралчы эрге-ажыктарының» девискээри кылдыр кара туразы-биле чарлаары бөгүн ам-даа хевээр артпышаан. А бо чорук боо-чепсектерни эндере бүдүрериниге база идиг бооп турар, чүге дээрге, ол политиктиг болгаш экономиктиг базымча кылырынга арганы хандырар чүүл болур күш дөгээринден үнүп турар. Бо дээрге—эрги шагның бодал-сарыылының чүүлдери-дир. Кажан өске улустарны дарлаары, оларның курлавырларын ажыглаары, оларның салым-чолун бодунуң хуузундан шиитпирлээри «хоойлу ёзугаар» деп санаттынып турар шагның бодал-сарыылының чүүлдери-дир.

Ындыг бодал-көрүштү хевээр арттырарын кайнаар аппар чыдарыл? Девискээрлер аайынче чөрүлдээлерниң өзеринче аппар чыдар. Өжээннежилгениң одаглары кыптыгып турар. Оларның кызыгаарлары айыылдыг кылдыр алгып, эрге-ажыктары ооң-биле дорт азы доора холбашкан күрүнелерниң саны көвүдеп турар. Тус-тус девискээрлерде чөрүлдээлер делегей харылзааларының ниити байдалынга багай салдарын чедирип турар. Чарлаттынган болгаш чарлаттынмаан дайыннарның шөлдеринде, фронтуда болгаш тылда кижилер өлүп хорап турар. Боо-чепсектерниң хоозурадыкчы эндере бүдүрериниң ээреминче эң-не ажыг түрегделге болгаш массалыг аш-чутка туттурган чурттар хаара туттунуп турар.

Девискээр чөрүлдээлерин таарыштыр шиитпирлээри — үениң эң күштүг негелдези. Бо айтырыгга бис кандыг хамаарылгалыг болуп турарывысты оода чадаарда Чоокку Чөөн чүк талазы-биле бистиң инициативаларывыстың чижээнге көрүп болур. Ол дээрге — бөмбүрзектиң эң аарышкылыг беддир чери-дир. Мында чүгле арабтарның болгаш Израильдиң эвес, а дыка хөй күрүнелерниң эрге-ажыктары каржып эртип турар. Бо дээрге, төөгүнүң, шажын-чүдүлгелериниң болгаш культураларының белдири-дир. Ынчангаш маңаа эң-не харыысалгалыг, оваарымчалыг, мээң бодап турарым-биле, эң-не эптиг-ээлдек болуру чогумчалыг. А күш дөгээри, хоозурадыкчы халдаашкыннар кылыры болгаш чепсектиг күштерни ажыглаар дугайында доктаамал кыжаныглар канчап-даа таарышпас. (Адыш часкаашкыны).

Бис аргаларны дилээлиңер, кады хөделир херек деп чугаалап турар бис. Ону иран-ирак дайынынга-даа, Төп Америка кризизинге-даа, афган айтырыынга-даа, Африканың мурнуу чүгүнге-даа, Индий-Кыдатта байдалга-даа хамаарыштырып болур. Кол чүүл болза — келир үеже орукту улустарның боттарының шилип алыр эргезин шыңгыы сагыыры, өске күрүнелерниң иштики херектеринге холгаарлавазы-дыр.

Төөгүден тургустунган харылзааларны албадал-биле үзе шаварынга бис удур бис. Ынчалзажок делегейге экономиктиг ажыл-чорудулганы таарыштыр чурумчударын, бай чурттарның ядыыларын үптээрин болдурбас шак ындыг ёзу-чурумну тургузарын чөптүг чорук негеп турар. Чурттарның дөрттүң үш кезии төлеттинмес өрелиг, а каш-ла саныг күрүнелер күчү-шыдалдыг мөлчүкчүлер бооп турар делегейге сагыш амыр чурттап орар арга бар чүве бе? Мындыг байдалды хевээр арттырары амгы үениң депшилгезин чуура шаап шыдаар социал частыышкынга чедирип база-ла болур.

Бот-боттарындан хамаарылгалыг болгаш бүдүн-бүрүн делегейни тургузарының ол-ла бодал-сарыылы девискээр чөрүлдээлерин политиктиг таарыштыр чөптүг шиитпирлээрин негеп турар. Ол-ла делегейге өске-даа бүгү-ниити айтырыгларны — аъш-чем, экология, энергетика айтырыгларын, бижик-билигни, эртем-билигни болгаш кадык камгалалын чер болганга нептередириниң айтырыгларын шиитпирлээри негеттинип турар.

Амгы делегей база бир халаптан качыгдап турар. Ол дээрге — терроризм. Ол айыылдыг халап. Ынчалзажок, чоокта чаа мээң чугаалааным дег, ону күрүне терроризминиң дузазы-биле узуткаар дээр болза — ол база-ла кижизиг чорукка удур улам кем-херек үүлгедиин кылыры ол-дур. Ындыг «методтан» оон-даа хөй кижилер өлүр, мораль болгаш чөптүг чорукту чугаалаваска-ла, делегей эргези, күрүнелерниң тускай догуннаашкыны каражага таваржып турар. Күчүлээшкинниң болгаш хав төгүүшкүнүнүң бужар бак бөлүү тургустунар, ниити байдал чидигленир.

Терроризмниң бүгү хевирлеринге удур ниити күжениишкиннер-биле демисежиринге бистиң беленивисти КНО-га, делегейниң өске-даа шуулганнарынга болгаш бөгүн ону база катап бадыткаарын күзедим, бистиң беленивистиң дугайын медеглеп келген болгай бис. (Адыш часкаашкыны).

Ол адаттынган айтырыглар чугула, олар шуптузу кижи төрелгетенниң депшилгезинге чаа делгемнерни ажыдып турар ындыг кызыгаарны көргүзүп турар. Ынчалзажок оларның бот-боттарындан хамаарылгалыы чаңгыс аай эвес: боо-чепсекти эндере бүдүрерин соксатпас болза, өске кандыг-даа айтырыгларны болур-чогууру-биле шиитпирлеп шыдавас.

Совет Эвилели, совет кижилер боттарын делегей ниитилежилгезиниң кезээ кылдыр көрүп турарлар. Кижи төрелгетенниң дүвүрээзини — бистиң дүвүрээзинивис, ооң аарышкылыг чүүлү — бистиң, ооң ынаныышкыны — бистиң ынаныышкынывыс-тыр.

Бистиң аравыста бүгү ылгалдар турбуже кижи төрелгетенниң улуг өг-бүлезин каттыжып алгаш камгалап өөренир ужурлуг бис.

Бир эвес Черже өске планета чурттугларының халдаашкыны кыжанып келир болза, Каттышкан Штаттар болгаш Совет Эвилели ол халдаашкынны ойтур шавары-биле каттыжып алыр ужурлуг деп бодалды АКШ-тың президентизи Женевага ужуражыышкын үезинде чугаалаан. Ол бодал-биле маргышпас мен, ол талазы-биле дүвүрээри ам-даа элек боор. (Залда шимээн, каткы, адыш часкаашкыны). Бистиң ниити бажыңывыста кирип келген дүвүрээзиннерни көөрүн, оон чугула ядролуг айыылды чайладырының эргежок чугулазын медереп билири, ядролуг чаңнык үнүп келзе, Черде болгаш космоста оон камгаланып алыр ындыг дээвир чок дээрзин миннир ужурлуг.

Делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүдени хаара туткан системазын тургузарынга бистиң бодалывыс, бистиң өске-даа эгелекчи саналдарывыс — олар шуптузу Совет Эвилелиниң ядролуг улуг күрүне байдалындан ойталаарын күзеп турарын болгаш аңаа беленин, өске бүгү чепсектерни сарыылдыы-биле четчиринге чедир эвээжедип кызырарынга беленин олар шупту илередип турар. (Адыш часкаашкыны).

Өскелериниң ойталап каартары хире ындыг чүүлдү ССРЭ бодунга күзевейн турар, чижээ, АКШ-тан арта бээр оон улуг айыыл чок чорукче ол чүткүвейн турар. Ынчалза-даа Совет Эвилели кошкак байдалга, ылгай көрүүшкүнге чөпшээрешпес.

Бистиң бүгү саналдарывысты көрүп көрүңерем. Чугаалажыышкыннардан дашкаар бодунуң кандыг-бир чепсээн арттырып алыр дээн оралдажыышкын мында чок. Бистиң принцививис бодуун: бүгү чүүлдерни кызырар болгаш кызыгаарлаар, массалыг узуткаашкын чепсээнге хамаарыштыр бүгү чүүлдерни чок кылырынче кылып чорудар. Бистиң быжыг шугумувус ындыг. (Адыш часкаашкыны). Кандыг-бир чүүлдерге деңэвес чүүлдер бар болза, ол чүүлдү деңнээр. Хожудап калганны өстүрериниң аргазы-биле эвес, а мурнай бергенинден кызырарының күсели-биле кылыр ужурлуг. Төөгүлүг сорулганың оруктарынга — демилитаризастаан делегейже орукка чадалар турар болбайн аан. Оларның кайызынга-даа бот-боттарының эрге-ажыктарын кызырарынче доктаамал угланыышкынның сарыылдыы-биле чедер деңзигүүрге дең байдалды тургузар ужурлуг. Бот-боттарын хөй катап узуткаарынга дең байдал ол угаан-сарыыл чок чорук, ужур-утка чок чүүл-дүр. (Адыш часкаашкыны).

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, шериг талазы-биле удур туржуушкуннуң деңнелин кудулатпышаан, хеп-хенертен халдаашкынның бооп болурун эвээжедир, а харын ону кылырын шуут чок кылып турар ындыг хемчеглерни боттандырып чорудары чугула болуп турар. Кожа турар зоналардан боо-чепсектиң эң-не айыылдыг, шаап халдаашкын хевирлерин чайладыр херек. Ооң-биле кады шериг доктриналары чүгле камгалал шинчилиг болур ужурлуг. (Адыш часкаашкыны).

Эң-не тодаргай таланы — национал айыыл чок чорукка хамааржып турар боо-чепсекти боттуу-биле дүжүрериниң улуг хемчеглери хүн айтырыында туруп турар үеде Совет Эвилелиниң контрольдуң болгаш хыналданың, ооң иштинде делегейниң эң-не шыңгыы системазын чедип алырын күзеп турарыл мен чугаалап турган мен. Хүлээлгелерни бүгүдениң күүседип турарының дугайында долу бүзүрел турар ужурлуг. Семипалатинскиде совет-америк шенелдени ындыг контрольдуң хевири кылдыр санап болбас бе?

Хыналда айтырыында мындыг тала база бар. Өске чурттарның девискээринде АКШ хөй санныг шериг баазаларлыг дээрзи билдингир. Болдунуп болур кандыг-бир дугуржулга талазы-биле хоругдаан ажыл-чорудулганы ол баазаларда боттандырып чорутпайн турарынга бүзүрелдиг болуру-биле бистер аңаа инспекция кылыр аргалыг болурун күзээр бис. Ол баазаларның туруп турар черлериниң күрүнелериниң кады ажылдажылгазы маңаа база хереглеттине бээр боор.

Даштыкыда баазаларны узуткаарының шагдакы идеязынче ээп келири оон-даа эки болур. (Адыш часкаашкыны). Шериглерни база чуртунче ээп келдирер. (Адыш часкаашкыны). Ону бодувуска база хамаарыштырып турар бис. Баштайгы практиктиг базымнарны бис ам кылган бис. Моол өңүктер-биле дугурушкаш, Моол Арат Республикадан бодувустуң шериглеривистиң чамдызын үндүрүп турарывысты билир болгай силер. Афганистандан алды полкту үндүрген болгаш оон бистиң бүгү шериглеривисти болдунар кыска хуусаа иштинде үндүрер бис. Ол айтырыгны шиитпирлээринге Каттышкан Штаттарның болгаш Афганистанның кожаларындан ону деткиири херек. (Адыш часкаашкыны).

Сөөлгү деңнелге алыс шынны ээлээр дээн чүткүл бисте чок. Өске чурттарның, политиктиг партияларның, хөй-ниити шимчээшкининиң база ийи-чаңгыс кижилерниң илип үндүрүп турар саналдарынга бис белени-биле харыылап турар бис. Европаның төвүнге ядролуг чепсек чок кудумчуну, Европаның соңгу чүгүнге, Балканнарга, Оожум океанның мурнуу талазынга, өске-даа девискээрлерге ядролуг чепсек чок зоналарны тургузарының идеяларын Совет Эвилели деткээн. Санал бүрүзүнге бүгүдеге таарымчалыг эң эки хевирин дилеп тывары-биле сүмележиишкиннер чорударынга белен бис.

Хүндүлүг аалчылар! Эштер! Силерниң шуулганыңарга перспективтиг болгаш өндүр чаагай идеяны — «Кижи төрелгетенниң амылыг артарының фондузун» тургузарын саналдаан. Ооң кавызынга ядролуг дайынны чайладырының айтырыгларын ажыы-биле чугаалажып болур. Ук фонд делегей амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле шинчилелдерни деткип, кижи төрелгетенниң бүгү-ниити айтырыгларының талазы-биле кады эң чаа өлүмнүг аарыглар-биле демиселди чорударын киириштир төлевилелдерни ажылдап кылырынга дузалап болур.

Ындыг фондунуң ажыл-чорудулгазынга совет хөй-ниитиниң — материалдыг болгаш кижиниң-даа идепкейлиг киржилгезинге бодувустуң талавыстан байыр чедирип тур бис. (Адыш часкаашкыны).

Силерниң шуулганыңарның чаагай үрезиннери эки өзүмнү бээр дээрзинге чигзинмейн тур мен. Милитаризмниң күштери —олар кайда-даа кожа турар — олар бүдүүлүк болгаш угаан-бодал талазы-биле согур чоруктуң демдээ-дир— оларның алыс дөзү ирик.

Ядролуг айыылды чайладыры дээш эртемденнерниң шимчээшкининиң тургустунуп келгени, эмчилерниң, экологтарның, культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларының чалбыыштыг болгаш ханы шиитпирлиг чугаалары, ядролуг чепсекке удур янзы-бүрү каттыжыышкыннарның болгаш ассоциацияларның төрүттүнүп келгени — угаан-сарыылдыг кижи төрелгетенниң Черге улуг үнелиг амыдыралды, октаргайда кара чаңгыс бооп магат чок амыдыралды камгалап алырынга шиитпирлиниң частырыг чок херечизи-дир.

Бо аудиторияда политика болгаш политиктиг эртем төлээлеттинген. Бөгүнгү эртем-билиглерлиг, бөгүнгү дуржулгалыг тургаш делегейниң улам-на дең-дески болгаш чаңгыс аай харылзааларынче, делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүдени хаара туткан системазын бадыткап тургузарынче, ынаныштыг болгаш бүгүдеге дең системазынче базым бүрүзү-биле чоруп болур бис бе деп айтырыгны салып тур мен. Мен бодап көөрүмге, шыдаар болгаш кылыр-даа ужурлуг бис.

Ол айтырыгга чогуур эки харыыны тып алырынга ынаныш болгаш чүткүл силерни бо калбак шуулганга келдирген деп бодаар мен. (Адыш часкаашкыны).

Бистиң улуг эртемденивис Владимир Иванович Вернадский 1922 чылда-ла (чүгле 65 чыл бурунгаар, бодап көрүңер даан) мынча деп сагындырган: «бодунуң күзээни-биле чаа амыдыралды тургузуп алыр арганы бээр атомнуг энергияны, күштүң ындыг үнер дөзүн кижиниң бодунуң холунга алыр ындыг үе ырак эвес...» Кижи ол күштү бодун боду узуткаарынче эвес, а чаагай кежиктерге ажыглап шыдаар бе, ону ынаар углап шыдаар бе? Эртемниң кижиге чайлаш чок бээр күжүн ажыглап билиринге чедир ол өскен бе? Эртемденнер боттарының эртем ажылының, эртем депшилгезиниң болдуруп болгу дег уржуктарының мурнунга карактарын шиммес ужурлуг. Олар боттарының ажыдыышкыннарының уржуктары дээш харыысалгалыг болур ужурлуг. Олар боттарының ажылын бүгү кижи төрелгетенни эки организастаары-биле холбаар ужурлуг.

Бо сөстерни бодап көрүңер. Шаанда кижи төрелгетенниң угаан-бодалы бойдустуң күжүн чагырып алырынче угланган турган. Ам бүгү уржуктарны баш удур санап көрбейн чыткаш, бойдусче шаап халдаашкын кылыр болза, бойдусту кижи төрелгетенниң өлүмнүг дайзыны кылдыр хуулдуруп болур. Шак ындыг улуг эвес хемчээлдиг трагедияның дугайын Чернобыльга авария биске сагындырган. А ядролуг боо-чепсекти эндере бүдүрер чорук Октаргай трагедиязынга бисти чедирип болур.

Кижилер өлүп-читпес байдалды чедип алырының оруктарын чүс-чүс чылдарда дилеп келген. Бистерниң шуптувус өлүп-чидер деп чүве-биле эптежири база берге болбайн аан. Ынчалза-даа бүгү кижи төрелгетен, кижиниң угаан-сарыылы ис чок чиде бээр деп чүве-биле эптежири оон-даа берге.

Бистиң салгалывыстың хөй кижилери **ядролуг боо-чепсекке чаңчыга** бергени хараадаңчыг-дыр. Хөй кижилерге ол улам чаа өлүмнерни негеп турар угаан-медерел бурганы апарган. Ядролуг боо-чепсекти эндере бүдүрерин тайбыңны камгалаарының магадылалы-дыр деп чарлап турар кижилер безин бар.

Ядролуг боо-чепсек бистиң чурттап турар үевистиң байдалынга хөй чүүлдерни хевирлээн. Ону узуткап чок кылыры дээрге, аңаа чедир турган үеже катап эглир дээни ол эвес-ле болгай. Ядролуг чепсекти доктаадырындан ойталааш, дайын авантюралары кылырынга ынак кижилерниң холун чежип болбазы эргежок чугула.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Бо айтырыг хоозун чугаа эвес болдур ийин. Шериг күчүзүнүң өске хевирлерин, аңаа боо-чепсектерни сайзыраңгайжыдары аңаа харыы болур деп чамдык кижилер бодап турар. Бо дээрге таарышпас, шын эвес орук-тур.

Кижи төрелгетен ядролуг боо-чепсек чок үе-чадага быжыккан, ядролуг уржуктардан экиртир эмненген келир ужурлуг. Ол күчүлеп күш дөгээр чорукка, бодунуң туразын өскелерге дөгээр дээн оралдажыышкыннарга удур туржур аргалыг апаар. Амгы үеде делегей харылзааларында күш дөгээр, угаан-медерелге дайынзырак хөөн кирер чоруктар кедерээн. Ынчангаш **делегей харылзааларын кижизиг байдалче киирер сорулга** оон үнүп келген. **(Адыш часкаашкыны)**

Бо чүүл болдунуп болур бе? Болдунуп болур деп чамдык кижилер санап турар. Өскелери — чок дижип турар. Ол дугайын ам маргыжып турган херээ чок. Эргежок чугула чөптүг хереглел бодунуучe чайлы бээр деп бодап тур мен. Улустар бо чүүлдү ниитизи-биле улам улуу-биле билип бар чоруур. Ядролуг дайынны чорудуп болбас дээрзин угаап билири быжыгып келген. Ынчангаш баштайгы дээреде бирги херин базымны кылыылы — ядролуг арсеналдарны кызыраалы, боо-чепсекти космосче үндүрбээли. **(Адыш часкаашкыны).** Рейкьявикке чедип келгенивис туруштарны ажыглаалы, оон-даа ыңай бурунгаарлаалы. Ынчангаш ол чүүлдер делегей байдалынга кандыг салдарлыг бооруун көрээли. Ындыг базым бүрүзүнден-не бүзүрежир чорук өзер болгаш кады ажылдажылганың чаа-чаа аргалары ажыттынар деп бодум хуумда бодап турар мен. Маңаа делегей дептелинге угаазылалды демократчыдары, база делегей ниитилежилгезиниң херектеринге бүгү күрүнелерниң — улуг-даа, бичии-даа, ортумак-даа күрүнелерниң деңэргелиг, тускайлаң болгаш идепкейлиг киржилгези дузалаар.

Делегей харылзааларын «кижизиг болдурарда» гуманитарлыг талага чогуур хөделиишкиннер, ылаңгыя информацияга, кижилер аразында харылзаалар, чогаадыкчы солчуушкуннар болгаш өске-даа чүүлдер херек. Бо чүүлдер тайбыңны камгалаарының угаан-бодал магадылалын тургузарынга дузалаар болгаш материалдыг магадылалдарны ажылдап кылырынга база дузалаар. Чамдык чурттарның практикалап турары информация агрессиязы чүгле сагыш-сеткил ядараашкынынга чедирип турар эвес, харын-даа янзы-бүрү чурттарның кижилериниң болур-чогуур харылзажылгазынга, культураларны бот-бодунга ажыктыг байлакшыырынга шаптыктап турар. Ол улустарның аразынга ылгай көөр болгаш өскелээр чоруктарны тывылдырып турар. Өске улустарның культуразын болгаш уран чүүлүн билир база үнелеп билир улус ону чайгаар-ла багай чүүл деп көре бээр.

Дээргилер! Эштер! Боо-чепсекти эңдере бүдүрериниң чаа чадазының айыылы өскен тудум-на, а ол ышкаш девискээр аайы-биле болгаш улуг хемчээлдиг дээр айтырыгларның чидигленгени-биле холбаштыр шак-үе безин чыырлып турар ышкаш апарган. Ынчангаш ону бот-бодун мегележиринге, чаңгыс талалыг артык күштү чедип алырынга оон ыңай чарыгдаан херээ чок. Ындыг оюнга ынаныштын үнези эмин эрттир улуг—кижи төрелгетенни дириг арттырары болгай. Ынчангаш үе-шагның берге байдалының учёдун кылыры амыдыралчы эргежок чугула чүүл боор турар.

Шуулганның идеялары Черниң бүгү булуңнарынга четсин, чүвени билип алыр чорукту чоокшулатсын, бот-бодун билчир чорукту калбартсын, силерниң күжениишкиннериңер ядролуг боо-чепсектен хостуг, күчүлел чок делегейже бурунгаарлаарынга — кижиниң бедик сайзыралының өлүм чок болурунга дузалазын! **(Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны).**

* * *

Ол-ла хүн Кремльдиң Съездилер ордузунга шуулганның киржикчилеринге алдар кылдыр хүлээп алыышкын болган.

Хүлээп алыышкын үезинде М. С. Горбачев доктор Т. Тейлор-биле (АКШ), «Ногааннар» партиязындан бундестагтың депутады П. Келли-биле (ГФР), чогаалчы болгаш кино ажылдакчызы П. Устинов-биле (Великобритания), киноактёр М. Мастроянни-биле (Италия), халажылгада генерал-майор Г. Бастиан-биле (ГФР), «Пепсико, инк» директорлар чөвүлелиниң даргазы Д. Кендалл-биле (АКШ), ГФР-ниң үлетпүр-садыг палаталар каттыжыышкынының президентизи О. Вольф фон Амеронген-биле, эртемден О. Иотан-биле (Дания) болгаш шуулганның өске-даа киржикчилери-биле бодалдарын таарзыныышкынныг байдалга солушкан.

А. А. Громыко, Е. К. Лигачев, Н. И. Рыжков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. Ф. Добрынин, В. А. Медведев олар аалчылар-биле беседалашкан.

Хүлээп алыышкын найыралчы, ажыт-чажыт чок, ажык байдалга эрткен.

(СЭТА).

ДЕЛЕГЕЙНИ КАМГАЛААРЫ ЧУГУЛА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

«Делегейниң эмчилери ядролуг дайынны чайладыры дээш», делегей шимчээшкининиң япон комитединиң секретары Кенрихо Йокоро СЭТА-ның корреспондентизинге:

— Биске өске санал турбас ужурлуг: ядролуг мөсилдежиишкин эгелээн үеде ону чок кылып узуткаар дээш шуптувус демисежир ужурлуг бис— деп чугаалаан.

«Делегейниң эмчилери ядролуг дайынны чайладыры дээш» демиселдиң идепкейлиг киржикчизи С. Вонзер (АКШ):

— Бо шуулганның ужур-дузаазы болза, кижилерниң бот-боттарының аразында сүмележип, чугаалажып турарында болгаш делегейниң хөй-ниитизинге салдар чедирип турарында — деп медеглээн. Дорт чугаалажыышкыннарга ужуражылгалар, ылаңгыя өөренип турар аныяктарның-даа, кончуг чугула. Ол чүнүң-даа мурнунда «халдап кээр дайзын» деп чугааны чок болдурарынга болгаш кижилерниң бүгү чүвени шын билип алган турарынга дузалаар.

Ындыг санал-биле К. Покоро база-ла каттыжып турар. Америк-совет амгы харылзаалар чүнүң-даа мурнунда бот-боттарынга бүзүрешпес болгаш даап бодаашкыннарның уламындан баксырап эгелээн деп, ол санап турар. А медицина ажылдакчыларының профэвилелиниң ТК-зының даргазы Л. И. Новак харылзааларның баксырап эгелээни совет боттуг чүүлдериниң дугайында информацияны америк таланың кара өжегээр өскертип турарында деп санаан.

«Экология болгаш тайбың» деп темалыг «Төгерик столдуң» хуралынга ядролуг халаптың айыылының дугайында чугаа болган. Ооң организакчызы эрткен чылдың августа Болгарияга тургустунган «Экофорум тайбың дээш» делегей шимчээшкининиң баштаар чери болган. Амгы үениң ийи шимчээшкини — дайынга удур болгаш экологияны камгалаары дээш деп шимчээшкиннерни чаңгыс кылдыр каттыштырганының түңнелинде бо шимчээшкин тургустунган.

— Эколог-эртемденнерниң кады ажылдажылгазын улам хөгжүдеринге чугаалажып турар айтырыглар улуг ужур-дузалыг боор турар — деп, «Тайбың дээш экофорум» шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчизи Рао Геквад (Индия) чугаалаан. М. С. Горбачевтуң чоокта чаа Индияга чорааны, прейьер-министр Р. Ганди-биле ооң чугаалажыышкыннары болгаш беседалары, ол чугаалажыышкыннарның үезинде ат салдынган документилер бистиң ийи чуртувустуң эртемденнериниң кады ажылдажылгазынга чаа талаларны ажыдып турар. Оларның бирээзинге долгандыр турар бойдусту камгалаары база хамааржып болур.

* * *

Делегейниң «Төгерик столдары-биле» кады Барыын Европаның чамдык чурттарының болгаш Совет Эвилелиниң дээди дужаалдыг чораан шериг начальниктериниң ужуражыышкыннары база Москвада эгелээн. «Халажылгада совет генералдар болгаш адмиралдар тайбың болгаш чепсеглениишкинниң дүжүрери дээш» хөй-нииити бөлүүнүң саналы-биле ону организастаан. Ол бөлүк тайбың камгалалының совет комитединиң чанында ажылдап турар.

Ужуражыышкынны ажыдып турар үеде ГФР-ниң, ГДР-ниң, Барыын Берлинниң, Великобританияның, Нидерландының, Грецияның кинематографистериниң болгаш хөй-нииити ажылдакчыларының тургусканы «Генералдар» деп фильмни көрген. Барыын Европа чурттарының «Генералдар тайбың болгаш чепсеглениишкинни дүжүрери дээш» деп бөлүүнде каттышкан халажылгада генералдарның чурттап эрткен оруунуң болгаш ажыл-чорудулгазының дугайын ук фильм көргүзүп турар.

* * *

«Ядролуг чепсек чок делегей, кижи төрелгетенниң амылыг артары дээш» шуулган ажылын үргүлчүлеп турар.

* * *

Москвага февраль 15-те «Ядролуг чепсек чок делегей дээш, кижи төрелгетенни дириг арттырары дээш» делегей шуулганы ажылын үргүлчүлээн. Сезен ажыг чурттардан янзы-бүрү политиктиг партияларның, хөй-нииити шимчээшкиннериниң, ажыл-херекчи бөлүктериниң төлээлекчилери, эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары, шажын ажылдакчылары делегей сайзыралын камгалап алыры-биле ядролуг чепсек чок делегейже оруктарны дилеп-тыварынга бот-боттарын эки билчирип, деткижерин оралдажып турарлар.

Литератураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары кижи төрелгетенни база кижи ниитилелиниң бүгү-ле үнелиг чүүлдерин камгалап алырынга культураның ролюнуң дугайында аңгы-аңгы туруштарга база бодалдарын илередип, изии-биле болгаш сонуургалдыы-биле чугаалашканнар.

Бисти долгандыр турар бүгү-ле чүүлдер —ол чүгле бойдус эвес, а салгалдарның чогаадып тургузуп келгени угаан-бодалдың үнелиг эртинелери-дир деп, СЭТА-ның корреспондентилеринге академик Д. Лихачев чугаалаан.

Делегей айыылда —ол боттуг чүүл, деп чили хөй-нииити ажылдакчызы болгаш чогаалчы В. Тейтельбойм чугаалап турар. Кижилер-даа болгаш оларның номнары-даа —хөделип эгелээриниң үези келген деп чүве бүгүдеге билдингир болур ужурлуг.

Сураглыг англи пианист Джон Огдан бо хүннерде Москвада аажок сорук кирген чоруп турар. Шуптувус тайбыңны аажок күзеп турар бис деп, ол онзалап демдеглээн.

Эмчилерниң болгаш эртемден-эмчилерниң «төгерик столунга» уламчылаан чугаа хөй талалыг, делгем болган. Академик Е. И. Чазовтуң чугаазы-биле алырга, бо ат-алдарлыг сүмележилгениң кежигүннериниң, миллион-миллион кижилерниң амы-тынын камгалаар ужурлугларының үзел-бодалы чаңгыс аай иол бодал-биле дүгжүп турар: «Ядролуг дайын бомбурзектиң бүгү чурттакчыларынга өлүмнүг айыылдыг. Ол «сөөлгү халдавырлыг аарыгның» эң баштайгы халавын эмнээр кандыг-даа арга чок болур».

Совет мораторий «аразында удур-дедир мнакшылдың харыы чок уламчылап шыдавазы ышкаш, ынчаар төнчү чок чаңгыс талалыг болур арга чок» деп, совет эмчи-космонавт О. Ю. Атьков санап турар. Профессор К. Бонхофферни (ГФР), өске-даа чурттардан келген дыка хөй эш-өөрү ышкаш, ССРЭ-ниң үлегерин АКШ-тың эдерерин күзээйн турары дыка дүвүредип турар. Канададан Т. Перри ядролуг шенелделерни катап эгелээри ССРЭ-ниң айыыл чок чорууш быжыглавас деп санап, чүү-даа болза, мораторийни ам-даа уламчылаарының ажыктыының дугайында бодалдарны илередип турар.

Полномелитке удур тарылганың чогаадыкчыларының бирээзи профессор А. Сэйбин ооң ындыг эки чүүлге бүзүрелин деткивейн турар. ооң бодалы-биле, боо-чепсекти кызырары эң чугула айтырыг болбайн турар. Багай чүүлдерниң үнүп кээп турарының кол дөзү—ийи улуг күрүнелерниң аразында бот-боттарынга бүзүрешпес, каразыжар болгаш өжээннежир хөөннерниң ам-даа бар боор турарында деп ооң бодалы ындыг.

Чернобыльдың кичээңдириглиг чүүлдерин, атом энергиязын тайбың сорулгаларга ажыглаарын чугаалажып турганының үезинде база маргылдаалыг чүүлдер илереттинген.

— Атомну ажыглаарының тайбың болгаш дайын хевирлерин тодаргайы-биле ылгаптырып турар мен, — деп, ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының академиги Л. А. Ильин чугаалаан.

Воскресеньеде **шажын ажылдакчыларының чыыжының** киржикчилери Москваның хүрээлеринге Черге мөңге тайбыңны быжыглаарының дугайында тейлээшкиннерлиг мөргүлдерге киришкеннер. Оларны бүгү Русьтуң патриархы Пимен хүлээп алган. Ооң соонда ядролуг амгы үеде тыптып келген шажын-мөзү-шынар айтырыгларының дугайында чугаалар уламчылаан.

Ладока Кушоктуң дээди ламазы Г. Бакула (Индия) Совет Эвилелин угаан-бодал хосталгазының чурту, делегейге кижизиг чорукту экел чоруур чурт деп адаан. Чүдүлгелиг кижилерниң моон мурнунда кажан-даа туруп көрбээни ышкаш мындыг хөй-хөйү-биле Москвада кээп турары кижи төрелгетенниң нииити дүвүрели-биле тайылбырлаттынып турар: ядролуг чүс чылда ол диргиг артып каап болур бе? Ол Делиге алды күрүнелериниң тайбыңның херээ дээш кылып чоруткан аажок улуг ажылдарының дугайында сагындырып, Делиге болдунуң хөгжүлдезин алган идейлар калбак деткимчени алыр ужурлуг деп онзалап демдеглээн.

Делегей ам оруктарның белдиринде турар деп, ГФР-ниң евангелие шажынының ажылдакчызы К. А. фон Хейл чугаалаан.

Демократчылылга, ажык чарлыг болуру, чаа бодаашкыннар. Шуулганның хөй-хөй киржикчилеринге бо сөстер орустап дыңналып турар. Ында кижи элдепсинер чүве чок: найысылалдың аалчылары — **бойдус эртемденнериниң «төгерик столунуң»** аалчылары совет ниитилелдиң амыдыралында чаартылгаларны ажыт-чажыт чок сонуургал-биле көрүп турарлар.

Ядролуг боо-чепсекти үндезини-биле кызырарының айтырыгларын чугаалажып көрүп тура, ону долузу-биле узуткаарының оруунга баштайгы базым кылдыр болдунуп айыыл чок чоруунга когарал чедирбейн, боо-чепсекти чаңгыс талалыг чок кылып болур дугайында бодалдарны илергейлээннер.

Стратегтиг камгалал ниицпативазының талалакчыларының туружунуң үндезиин чогун академик А. Д. Сахаров демдеглээн.

Шуулганның «хаарлыг эжиктер» байдалында эртип турар чугааларны журналистер дыңнавайн турар. Ынчалзажок ооң киржикчилери организастаан ужуражылгалар үезинде азы дыштанып чугаалажыр өрээлдерге оларның аңаа-ла салган айтырыгларынга күзелдии-биле харыылап турарлар.

«Төгерик столдуң» киржикчилериниң, **чыылган сураглыг эртемденнерниң, политиктиг болгаш хөй-ниити ажылдакчыларының** берген харыыларын конспектилеп бижигилээнинден чамдык одуруглар бо. Бистиң бот-боттарывыстан хамаарылгалыг делегейивиске диргиг арттырарының оруктарын олар чугаалажып көрүп турарлар.

В. М. Фалин, ПЧА-ның баштаар чериниң даргазы, ССРЭ:

Бир эвес үени талаларның туруштарын чоокшулаштырарынга болдунар-ла арга-биле ажыглавас болза, тайбыңның эрге-ажыктарынга **ол** удур болу берип болур.

Э. Бар, ГСДП-ниң баштаар чериниң болгаш президиумунуң кежигүну, Гамбургтуң тайбың болгаш айыыл чок чорук айтырыгларының институдунуң директору, ГФР:

Боо-чепсекти контрольдаар талазы-биле моон соңгааргы түңнелдерниң перспективаларынга Вашингтонның администрациязы удавас бодунуң бүрүн эргезин дүжүрерин барымдаалап көргеш, ону чигзинип көрүп турар.

М. Лесаж, Париж университединиң профессору, Франция:

Кол сорулга болза дүшкүүрлүг байдалдың тургустунуп келиринге кайы-бир кижиниң буруудадырында эвес, а тайбыңга кыжанмышкынга удур кады демисежири болуп турар. Мен ядролуг чепсекти космосче үндүрериниң талалакчызы эвес мен.

Журналистерге эрттирген чөвүлел хуралга ССРЭ-ниң ЭА-ның Делегей экономиказының болгаш улустар аразының харылзааларының институдунуң директору академик Е. М. Примаков дискуссияларның нииити байдалының боттуун, ону чорудуп тура Совет Эвилелиниң-даа, олышкаш барыын талакы чурттарның-даа туруштарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг саналдар база болгулааның демдеглээн.

«Бойдус болгаш тайбың» деп **темага «төгерик столдуң»** ажылынга киржип турар **эртемденнер** бирги чергениң ужур-дузалыг: бойдус болгаш политиктиг чаа бодаашкыннар, бойдус талазы-биле медерелди болгаш культураны хевирлеп тургузары, диргиг артарының стратегиязы, кижи төрелгетенниң тайбың хөгжүлдезиниң үезинде оон бүгү амыдыралын камгалаары чергелиг чугула айтырыгларны чугаалажып көрүп турар.

Ядролуг боо-чепсек чок делегей кижиниң амыдыралынга болгаш бойдуска аажок улуг чигелде болур ийик деп, Болгарияның Эртемнер академиязының ядролуг шинчилелдер институдунуң директору Х. Христов демдеглээн.

Совет академик Н. Н. Моисеев делегей аажок нарын болуп турар деп түңнелди кылган.

Кажан үгер-боо огу дагжай бээрге чогаадыкчы сорук өже бээр деп, Чехословакияның садыг-үлетпүр палатазының даргазы Я. Якубец сагындырып чугаалааш, мындыг таварылгада садыг-наймаа база-ла «шимээн чок баар» дээрзин демдеглээн.

«Брэн экспортасьонун» чиңгине-президент директору, Француз-совет садыг палатазының административтиг чөвүлелиниң кежигүну Ж. Клен шуулганның эчис болгаш амгы сорулгаларын бүрүнү-биле деткип база чүүлдүгзүнүп турар.

* * *

Совет Эвилели-биле садыглаашкынны хөгжүдеринге даштыкы экономиктиг харылзааларны эргелеп башкарарының, ылангыя ССРЭ-де тургустунган бюрократсыг хевирлери моондактап турар. Ол-ла саналды «Круппаның» хайгаарал чөвүлелиниң даргазы Б. Байц СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

* * *

Барыын Европаның чамдык чурттарында болгаш Совет Эвилелинде бедик албан-дужаалдыг шериг начальниктери чораан кижилерниң Тайбың камгалалының совет комитединге ужуражыышкыны доозулган.

Ядролуг шенелделерниң уламчылаашкыны болгаш СКЧ-2 керээни хүлээп көрбейн турары — делегей байдалының амгы үеде баксыраашкынының кол чылдагааны деп, 1975 чылда Хельсинкиниң Түңнел актызынга бодунуң адын салган, Португалияның президентизи чораан маршал Франсиску да Кошта Гомеш санап турар.

* * *

Февраль 16-да СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев шуулганның киржикчилери-биле ужурашкан.

Эш Н. С. Бойдуну Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Эш Николай Сюрюкович Бойдуну пенсияже үнгени-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары албан-хүлээлгезинден хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретарының орнунга В. КОЧЕРГИН.
Кызыл хоорай, 1987 чылдың февраль 16.

НОМЧУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Солун ажылдакчыларының номчукчулар-биле ужуражыышкыны чаңчыл болуп бар чыдар. «Улуг-Хем» солунунуң журналистери бо удаада «Найырал» совхозтуң ажыл-ишчилери-биле ужурашкан.

Чаа Чаа-Хөлдүң Культура бажыңынга, совхозтуң машина-трактор мастерскаязынга— ийи кезек черге олар чораан. Ында база ужур бар, чүге дээрге амдызында совхозтуң топ салбырының бүгү чурттакчыларын сыңырыптар делгем чер чок боор турар.

МТМ-ге механизаторлар, чолаачылар, совхозтуң өске-даа ажыл-ишчилери солунунуң бөгүнгү кылып турар ажылын сонуургап, айтырыглар салып, чамдык санал-оналдаларын киирген. Булуңнарга база бөлүктеп үндүрген материалдарга кедээ ажыл-агыйның чугула айтырыгларын парлап үндүрерин, бот-орулга-чарылга болгаш бригада керээзи-биле ажылдап турар күш-ажылчы коллективтерниң арга-дуржулгазын хойнү чырыдарын аңаа чугулалап демдеглээн.

Бүдүрүлгениң, хөй-нииити амыдыралының ажык-чарлыг болурунга солунуң салдары улуг. Бо ажылга ажылчын болгаш көдээ корреспондентилер идепкейлии-биле киржип турар. Ынчалза-даа чамдык аныяк бижикчилерниң дуржулгазы эвээш. Ооң уламындан солунуң штаттан дашкаар активинге дузаламчы кылдыр арга-сүмени «Улуг-Хемге» парлаарын номчукчулар саналдаан.

Культура бажыңынга ужуражыышкын элээн үргүлчүлелдиг болган. Район солунунуң редакторы Ш. М. Даржай солунунуң ажылының, солун ажылдакчыларының эде тургустунуушкунга канчаар киржип турарының дугайында допчулап чугаалаан. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге хамаарышкан, күш-ажылчы коллективтерниң, чурттакчылыг черлерниң амыдыралының аңгы-аңгы талаларын көдүрүп турар хүнннүң айтырыгларын арыннарга көдүрүп келген. Номчукчуларның саны өзүп турар. «Улуг-Хемниң» тиражы 2700 экземпляр ашкан.

Ынчалза-даа ужуражыышкынга киришкен журналистер-даа, номчукчулар-даа солун эде тургустунуушкунче шынап-ла өзулуу-биле кирбээн, айтырыгларны тургузарынга принципиалдыг болгаш дидим чорук, четпестерни улам шүгүмчүлелдиг көөрү четпейн турар.

Редактор Ш. М. Даржай, районда журналистер эге организациязының даргазы К. Т. Чөреве, солунуң редакторунуң оралакчызы С. К. Мон, чагаа килдизиниң эргелекчизи Ч. С. Сотпа номчукчуларның айтырыгларынга харыыларны берген.

— Эде тургустунуушкун дээш демиселге солунуң туружун быжыглаарынга бижикчилерниң, номчукчуларның санал-оналдары, бодалдары болгаш эскериглери чугула чүүл болуп турар —деп, Ш. М. Даржай чугаалап турар.

Ол бүгүнү барымдаалап, «Улуг-Хем» солунунуң чогаадыкчы коллективи күш-ажылын эде тургузарынче күжүн мөөңнеп эгелээн.

А. МОНГУШ.

ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң XVIII съездизиниң делегады

АДАЗЫ ДЕГ ХҮНДҮЛЭЭР

Чаа Шагаан-Арыг. Ол хоорайның турар черинден ырак эвеске шагаан-арыгжыларның ногаа тарыыр чери турган. Күс болурга-ла, оон ногаа сөөрткен машиналар үзүлбес. 50—60 чылдарда шагаан-арыгжыларның тарылга шөлү Хайыракан белинге турганын улуг кижилер кончуг эки билир.

Далай болур дээн сөстү чурттакчылар дыңнап турза-даа, бүзүревээн. 1972 чылдан эгелеп өрген-даа турбаан черге чүък сөөрткен машиналар, тракторлар, майгыннар көвүдеп келген. Оңгарларны казып, узун хоорзаларны улап, Улуг-Хемниң эриинче киир салып эгелээн.

Баштайгы кижилер — тудугжулар. Оларның бирээзи Иннокентий Маркелович Карпов.

Ортумак дурт-сынныг, тырың мага-боттуг, калбаксымаар кызыл арынныг, эвилеңээлдек кижини Чаа Шагаан-Арыгда тудугжуларда таныывас кижи чок. Иннокентий Маркелович Карповка ужуражыр мурнунда «Шагаан-Арыг тудуг» тресте партком секретары Валентина Ивановна Шумихинадан ооң дугайында айтырарывыска, мынчаар чугаалаан:

— Боду бөдүүн, кижизиг кижилерниң бирээзи. Ол кажан-даа ыдын улгаттырбас. Бодунуң бригада кежигүннериниң тус-туста аажы-чаңын билир. Ажылдаар херекселдерин чаңгыс черге эмнелеп алыр. Бүгү-ле чүвени ээ ёзу-биле көөр кижи. Бодум хуумда аңаа ындыг янзылыг үнелелди бээр-дир мен.

Ол үнелелге бис база каттыжар бис. А ажыл дугайында чугаалаар болза № 18 КМК-ның тудуп турар тудугларының 60 хире хуузун И. М. Карповтуң бригадазы кылган дизе частырыг чок. Салаа базып санап көөрге мындыг: Чаа Шагаан-Арыгда бир дугаар беш каът 120 аал чурттаар бажыңны, 16 аал чурттаар дөрт бажыңнарны, милиция бажыңын, нефтебазаны, 6-гы микрорайонда он хире чурттаалга бажыңнарын тудушкан. Моон алгаш көөрге, хоорайның элээн кезиин И. М. Карповтуң бригадазы тудушкан.

Хоорайның мурнуу-чөөн талазында беш каът бажыңнар чергелешкен. Чоокта чаа тавааи салып эгелээн 120 аал чурттаар бажың ам шуут болур чыгаан. Ынаар кирер дээн чурттакчылар удавас дөрт ажыл хүнүн аңаа ажылдап эрттирер.

Бедик суурга-кран бүдүн-бүдүн ханаларны черден алгаш, кандыг-бир шуугай азы оттуг-ыяш хааржаа-даа ышкаш, чиңги кончуг сииледир көдүрүп, ынаар беш дугаар каъттың бир булуңунга чедире берди. Сарыг, хүрең пластмасс шлемнерлиг кезек эрлер ону ол бетон кырынган салгаш, тудуштур каңнап каапты. Ол бүгү ажылдар каш минута иштинде күүсеттинген «Кууйт, кууйт!» кылдыр кран медээледи. Ийиги хана бөөлденип чоруп тур.

— Ам азыгларны тудуштурарын онза кичээңгейге алыр херек. Сыскыг резиназын белеткенер — деп, бригадир чугаалаарга, тудугжу эштери дораан азыгда барды.

— Дыка далашпаңар. Доң бетонга тайгаш аңдарлып болур — деп, Иннокентий Маркелович Карпов өөрүнге катап-катап чугаалап турду.

Бешки каъттан черже көөрге, чүрек сиилээр. Тудугжуларның аңаа чаңчыга бергени-ле ол боор, коргар деп чүве билбези кайгадывыс.

— Ажылыңар дугайында чугаалап көрүңерем, Иннокентий Маркелович — деп, чапсар аразында бригадирден сонуургап айтырдывыс.

— Онза маадырлыг чорук-даа кылбадывыс. Хүннүң-не панель эптээр — ажылывыс ол. Он ийиги беш чылдың ийиги чылының бирги кварталында бо бажыңның ханазын бүрүн доозар хүлээлгелиг бис — деп, бригадир каш сөс-биле тайылбырлады:

— Бергелер тургулаар бе?

— Таварышкылаар! 1980 чылда баштайгы панель бажыңны тудуп кирдивис. Хөктүг чүве боор. Баштай Александр Ягодинниң, ооң соонда бистиң бригадавыс 40 аал чурттаар бажыңны ийи чыл тудуп келгеш, эрай деп дооскан бис. Панель бажың кылыр арга-дуржулга чок боорга ындыг-дыр — деп, Иннокентий Маркелович демдегледи.

— Ам чартык чыл безин четпес үеде 120 аал чурттаар бажыңны ажыглалга саат чокка киирип турар апарган бис — деп, аныяк тудугжу Владимир Молянов чугаага кирипти.

Эрткен беш чылда бистиң бригадавыс сезен аал чурттаар — дөрт, чүс чээрби аал чурттаар — бир бажыңны хуусаазындан эрте кылган, ам ында 440 өг-бүле чурттап орар — деп, база бирээзи — Виктор Шактар эжиниң соондан «ушкашты».

— Тудуг мергежилин канчап чедип алган силер Иннокентий Маркелович? — деп айтырдым.

— Тывага келгеш, «Тыва кобальт» тудуун тутчуп тургаш, Кызылда № 2 ХПТУ-ну доостум. Аңаа газ электрилиг каңнакчы мергежилди чедип алдым. Кран башкарарын база доостум. Тудугжунуң нарын мергежилдериниң алды-чеди хире хевирин билир мен. Тудугга хөй мергежилдиг болурга, кижиниң бодунга дыка ажыктыг. Каяа, кандыг-даа ажылды кылып болур-дур.

Ооң намдарының дугайында каш сөс.

Иннокентий Маркеловичиниң алыс чурту Чита область. Чажындан ада-ие көрбээн өскүс оол уруглар бажыңынга өзүп келген. Ооң кады өөренип чорааны эш-өөрү ону кандыг кижи болуруун-даа билбес чорааннар. Ол чеди класс дооскан соонда бир-ле ырак черже чоруткаш ажылдай бээрин бодаан. Бичии кижиниң бодал-сагыжы делегейни десиннер, октаргайны одуртур.

1953 чылда аныяк оолду шериг хүлээлгези эрттирери-биле Приморьеже келдирткен. Сибирьниң соогунга дадыккан оол өл-шык бойдустуг черге чеде бергеш, улуг-ла бергедээшкинге таварышпаан. Үш чыл иштинде шериг албанын эки эрттиргенин «Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиини» деп хөрек демдээ херечилеп турар.

Шериг соонда чурттуң чөөн чүгүнден мурнуу-барыын чүгүнче тудуг ажылынче комсомолчу путёвка-биле хапкан. Краснодар хоорайга келгеш, бодунуң үе-чергези аныяктар-биле кады чигир болгаш ооң соонда консерва заводтарын тудушкан. Аңаа дашчы мергежилди чедип алган.

Төрээн чурт делгем. Ынчан Тыва черге чаа тудугларга ажылдаары-биле аныяктарны чалаан чарлал Краснодар крайга тарай берген. Аныяк чүрек доскундурбээн.

1960 чылда комсомолчу путёвка-биле Хову-Аксының кобальт комбинадын тутчуп келгеш, ол-ла хевээр Тывага артып калган. Оон эгелээш ол хөй-ле тудугларга киришкен. «Тыва кобальт» комбинатка даараныылга фабриказын, гидрометаллургия цегин, дыка хөй чурттаалга бажыңнарын тудушкан. Ооң соонда Таңды районнуң Чал-Кежиг суурга ийи аал чурттаар он ийи бажыңны база тудушкан. Чыл келген тудум-на тудугжунуң мергежили бедип, тудуг ажылдарын пат билир апарган. Ооң киирген үлүү Таңды-Уланың эдээнден эгелээш, Улуг-Хемге кылымал далай туруптарынга чедир туттунуп турар тудуглар болур. Ам безин Чаа Шагаан-Арыгның сайгылгааннары Хайыракан артындан эгелээш Арыг-Бажы суурга чедир, Бай-Дагны ашкыже хову сыңмас чайнап турар.

Чаа Шагаан-Арыг хоорайга И. М. Карпов келге-ле, он беш чыл чедип турар. Ол үениң иштинде тус черге «көдүрбээн хөнээ чок, көрбээн чүвези чок» деп болур. Ооң удуртуп турар бригадазында 26 кижи бар. Олар эп-найыралдыг. Чурум үреп, прогулдаар кижи чок. 1986 чылда бригада кежигүннеринден ажылга озалдап келир чаңгыс-даа таварылга болбаан. Чурум үрээшкинниң дугайында айтырыг-даа туруп көрбээн. Ажыл үезинде бот-боттарын мергежил аайы-биле солчуптары; аразында быжыг эп-найырал күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн болгаш шынарын бедидер деп чүвени бригада кежигүннери кончуг эки билир. Харын-даа өске бригадаларның ажылчыннары И. М. Карповтуң бригадазынга ажылдаары-биле билдиришкиннерин бижип, эргелел черинге чедип-даа тургулаан чижектер бар.

Он ийиги беш чылдың бирги чылының планныг даалгаларын болгаш алган социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг күүсеткени дээш тудугжуларның бригадазы СЭКП Улуг-Хем райкомунуң, район Совединиң күүсекчи комитединиң, комсомол райкомунуң шилчиир вымпелин болгаш акша шаңналын чаалап алган. Шынап-ла, бирги чылда тудугжулар багай эвес ажылдаан. Найыралдыг коллектив чүгле план күүселдезинче эвес, а ооң шынарынче улуг кичээнгейни угландырган.

Панель бажыңнарны моон мурнунда чыл-чылы-биле тудуп турган болза, ам каш айлар иштинде ханазын салыр апарган. Кылырга дүрген-даа, шынарлыг-даа. Ынчалза-даа берге таварылгалар, шиитпирлеттинмес айтырыглар, шаптараазыннар база тургулаан. Мурнуку чылдарда чурум үрээр, прогулдаар чоруктар бригадага база турган. Ол бүгүнү эдип алыры-биле бригада чөвүлели шыңгыы ажылдарны чоруткан. Арагалаар болгаш ажыл шагы үзеринге чүткүлдүг кижилерге дагдыныкчыларны болгаш коммунистерни быжыглаан. Оларның-биле кижизидилге ажылының болгаш хостуг үени чөп ажыглаарының талазы-биле тускай планны чогаадып тургускан. Бригада кежигүннери чыглып алгаш, чаңгыс черге хостуг үени эрттирип, ойнап-хөглеп, спортчу маргылдааларны чорудуп келгениниң түңнелинде найырал улам быжыгып, күш-ажылга кижи бүрүзүнүң хөөнү көдүрүлген.

Иннокентий Маркелович Карпов бригадазының кежигүннерин кончуг эки билир. Оларның бажыңнарынга кирип, кандыг чурттап орарын эскерип көөр. Өг-бүлезинде каш кижи барын беш салаазы дег билир. Акша-төгерик талазы-биле дузаламчы херек апарза, бригадир боду баргаш эргелелге чедип тургаш дузаламчыны дилеп бээр. Эртен ажыл шагы эгелээриниң мурнунда кижи бүрүзүнүң хөөнүн көрүп, билип алыр. Кандыг-бир ажылчыны шала багай хөөнүг болза, ооң-биле чугааны чорудар. Аңаа адазы ышкаш сүмени кадар, бодунуң канчаар өзүп келгенин, каяа ажылдап чорааның ижин-кара чокка чугаалап бээр. Ындыг беседалажыышкынны чоруткан түңнелинде чугаалажып турган кижиниң сагыжы ажып, бажы чиигеп келир. Ынчангаш ону бодунуң кады ажылдап турар эш-өөрү адазы дег хүндүлээр.

Бригаданың ажыл шагы эртен сес шакка он минута четпейн турда эгелээр. Ажылдың хуваалдазын кижи бүрүзүнүң байдалын барымдаалап чорудар. Хирээ тудуп, бажын ажыр балды көдүрүп билбес кижини бызаңнаар ажылче чорудары берге. Ынчангаш ол бүгүнү бригадир бодунуң дуржулгазындан өөренип көрген. Бригада ажылдап эгелей бергенде хостуг кижи ында чок. Бир эвес кандыг-бир ажылга эжи бергелей берген болза, өске кижи келгеш дузалажыптар. Ынчангаш кижи бүрүзү-ле дора дизе 3—4 хире тудугжунуң мергежилин билир ужурлуг.

Ажылды хуваап тургаш, ажылчыннарның аажы-чаңының аайы-биле чаңгыс черге ажылдадыр. Өске аажы-чаңныг кижилерни чаңгыс черге ажылдадырга кылган үлезиниң шынары куду, бүдүрүкчүлүү эвээш болур дээрзин бригадир пат билир.

Чоннуң чылыг холунга бүргедип алгаш, ооң чоон оруу-биле чоруп оргаш, өскүзүнге чалынмайн өзүп келген оол, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг болуп, ат-алдарны чедип ап чорууру улуг аас-кежик болбайн аан. И. М. Карпов ийи уругнуң адазы. Улуг уруу Ира Улан-Удэниң культура институдун дооскан. Хову-Аксы суурда өг-бүлезиниң аайы-биле амыдырап, чурттап чоруур. Хеймер уруу Людазы «Тыва кобальт» комбинатта харылзаа шугумунда ажылдап турар.

Үр чылдарда тудуг шугумунга үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Иннокентий Маркеловичи Карповка Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп атты тывыскан. Ол атты И. М. Карпов төлептии-биле эдилеп чоруур болгаш хөй-хөй кижилерни тудугжунуң мергежилинге ам-даа өөредип чоруур.

Он бирги беш чылда планныг онаалдаларны болгаш социалистиг хүлээлгелерни күүседиринге чедип алган чедиишкини дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Иннокентий Маркелович Карповту Улустарның найыралы орден-биле шаңнаан.

Коммунист бригадирни Бүгү эвилелдиң профессионалдар эвилелиниң съездизинге делегат кылдыр депшиткени — чаа хоорайның тудугжуларынга болгаш чурттакчыларынга чоргаарал.

К. ЧӨРЕВЕ.
М. ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНГЕ ЧУРТТААРЫ, АЖЫЛДААРЫ—ЧЫРГАЛ

АРМЯН ССР. Бо чүс чылдың эгезинде шажын-чүдүлгеге сылдап алгаш, кырдырып өлүртүп турган армяннар даштыкы чурттарже чүс-чүс муңу-биле дезип коже берген турган. Совет эрге-чагырганың чылдарында оларның дыка хөйү дедир ээп чанып келген. Төрээн чуртунче ээп чедип кээрин дилээн чагаалар амгы үеде-даа даштыкыдан республиканың Министрлер Чөвүлелинге кээп турар.

Даштыкыдан ээп келгеннерге Совет күрүне чурттаар черни шилип алырындан, мергежилинге тааржыр ажылды бээринден эгелээш бүгү-ле дузаламчыны көргүзүп турар. Республиканың чазаа оларга дузаламчыны көргүзеринден аңгыда олча-ажык үндүрүүнүң хемчээлин эвээжедир хемчеглерни көрген. Ылаңгыя азырадыкчызын чидирген өг-бүлелерге немелде акша дузаламчызын көргүзүп турар.

ЧУРУКТА: чогаалчы Степан Аладжаджянның кылган ажылы. Ол 1946 чылда даштыкыдан ээп чанып келгеш, Ереванның күрүне университединиң филология факультедин доосканq. СЭКП кежигүнүнге кирген. Армян ССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы С. Аладжаджян (ортузунда) чогаал ажылын кылбышаан, республиканың литература болгаш уран чүүл музейин удуртуп турар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

КЕЖЭЭКИ ӨӨРЕДИЛГЕ-БИЛЕ

ДОСААФ-тың Ак-Довуракта автошколазының филиалы Сүт-Хөл ортумак школазының баазазынга ажыттынганындан бээр ийи чыл четкен. Ук филиалды школаның техника талазы-биле башкылары А. К. Балчий-оол, Х. С. Ондар олар билдилиг-биле башкылап турарлар.

Курста техника башкарарынга сонуургалдыг, кандыг-даа мергежилдиң кижилери күзелдиг-биле өөренип турар. Эрткен чылын өөренип турган 25 кижи үшкү класстың чолаачызының шынзылгазын холга алган.

Амгы үеде үшкү класстың чолаачыларын белеткээр бөлүкте 35 кижи, хуу машиналар башкарарының бөлүүнде 30 кижи хаара туттунган.

Курсантылар ажыл шагының соонда, кежээки үелерде программа ёзугаар кичээлдеп турарлар. Кижи бүрүзү бышкыг билиг чедип алвышаан, шылгалдаларны чедиишкинниг дужаар дээш чүткүлдүг өөренип турар.

Б. ОНДАР.

Дылывыс—байлаавыс

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ ЧАМДЫК АЙТЫРЫГЛАРЫ

Чугаа культуразы дээрге дыл эртемнериниң бир чугула кезээ болур. Культурлуг чугаа литературлуг дылдың бүгү нормаларынга чагыртыр, ону барымдаалаар чугаа болур. Кижи бүрүзүнге дылдың бар-ла байлактарын, нормаларын, дүрүмнерин бүрүнү-биле шиңгээдип алыры болдунмас-даа болза, дылдың ниити дүрүмнерин, ооң эң-не нептереңгей нормаларын, аргаларын, сөстерин билген турары чугула. Дылдың чугаа культуразы дээрге-ле бүгү чоннуң ниити культуразының чарылбас кезээ-ле болгай.

Чугаа культуразы кижи бүрүзүнден бодунуң төрээн дылын үнелеп, хүндүлеп көөрүн, литературлуг дылдың нормаларын ёзугаар шын, чиге, тода, билдингир, стиль болгаш утка талазы-биле таарыштыр чугаалажырын негеп турар.

Аас-даа, бижимел-даа чугааның чедер, четпези кижилерниң боттарының ниити билиг-мөдерелинден, сайзыралындан, кайы хире культурлуундан, мөзүлүүнден, ылаңгыя ол кижиниң бодунуң төрээн дылын, ооң лексиказын, грамматиказын кайы хире билиринден кончуг хамааржыр.

Мен маңаа чугаа культуразының практиказындан хууда хайгааралдарымны болгаш школада төрээн дыл башкылаашкынында чугаа культуразынга холбаштыр чедир шиитпирлеттинмейн турар чамдык айтырыглар дугайында бижикседим.

Бирээде, өске дылдардан сөстерни үлегерлеп ажыглаары дээрге кандыг-бир аян болаар азы чугаа каастаар дээни ол эвес, а үлегерлээн сөстер дылдың словарь курлавырын политика, экономика, эртем, техника, культура сөстери-биле улам байыдып сайзырадыры ол болур. Ындыг турбуже, чугаага орус, тыва сөстерни кайы хамаанчок холуп чугаалаар чорук көвүдээн. Республиканың янзы-бүрү албан, организация черлеринге, автобустарга, магазиннерге, кудумчуларга-даа мындыг чугааларны бо-ла дыңнаар сен. Чижээ, мен силерниң-биле **важный разговор** кылыр дээш келдим. Мен бодумга **дублёнка ищу,** эжим Кино көөр **настрым** чогул дээш оон-даа өске. Мындыг янзылыг чугаалар тыва литературлуг дылдың нормаларын каржызы-биле хажыдып, дылды бокталдырып, чугаа культуразының шынарын кудуладып турар.

Шак ынчаар орус, тыва сөстерни холуп чугаалаары башкыларның болгаш өөреникчилерниң чугаазында база элээн нептереңгей апарганы хомудаачыг. Чижээлээрге, башкы өөреникчилерге: «Сээң акың **служитьтеп** турар ийик чоп?», **«Тетрадьтарыңарны** ажыдып алгаш, **доскаже** көрүңер». «Сеңден долу **ответ** ап чадаштым». «Сеңээ чеже-даа катап **замечание** бердим».

Ийиде, доктааттынган терминнерни быжыглап дүрүмчүдериниче сагыш салбас, оларны орустап, тывалап холуй, хамаанчок ажыглаар чорук башкылаашкында нептерээн. Чижээлээрге, кичээл-урок, самбыра-доска, коңга-звонок, бөлүк-группа, бөлгүм-кружок, кежээ-вечер, сөзүглел-текст, бот-өөредилгелиг-заочник, чурт-шинчилел ажылдары-краеведение, өөредилге ному-учебник, өөредилге эргелекчизи — завуч дээш оон-даа өске.

Үште, тыва литературлуг дылдың шын адаарының нормалары дүрүмчүп быжыккан. Ынчалза-даа чамдык диалектилерниң салдары-биле шын адаарының нормаларын бо-ла хажыда бээр таварылгалар уламчылавышаан. Чижээ, айтырыг дээр орнунга аайтырыг дээр. Өөреңир-өөренир, дөгерезин-дөгээрезин, чиртипсе-чиртипсе, чуңгулаар-чуңгуулаар; демисежир-демнежир, долгандыр-догландыр, оглум-оглум, белеткенир-белектенир, чоокшулаар-чоошкулаар, пош-мөш, өшкү-окшу, акша-ашка, өдүрек-эдирек, берге-мерге.

Нарын аттарны ийи аңгы сөстер кылдыр адаар таварылгалар бар. Чижээлээрге, Улуг-Хем (Улуг хем), Дус-Хөл (Дус хөл), Бай-Тайга (Бай тайга), Шагаан-Арыг (шагаан арыг), Сүт-Хөл (сүт хөл).

Дөртте, чугаага кандыг-даа ужур-утка киирбес, бок сөстер хереглээр чорук тыва литературлуг дылдың нормаларын хажыдып, чугаа культуразының шынарын кудуладып турар. Ындыг сөстерге «болза», «болган болза», «демги ол», «ыы» дээш өске. Бок сөстер ажыглаары радио болгаш теледамчыдылгалар үезинде янзы-бүрү мергежилдиң кижилери-биле чугаалажыышкыннар үезинде, хуралдарга саналдарга болганчокла таваржыр. Сөөлгү үеде радио болгаш телеажылдакчыларның интервью үезинде чугаазында бок сөстер эмин эрттир хөй таваржып турар. Ол-ла ажылдакчыларның айтырыглары чевен, аян болгаш утка чок болгулаар. Ындыг болганда ол айтырыгларга харыылар база долу, тода, чиге эвес болу бээр. Бо чорук чугаа культуразының шынарларын экижидер ажыл үстүнде организацияларда кошкак чорупп турарының тода херечизи болуп турар. Бок сөстерни хереглей бээрин школачыларның харыызында, башкыларның тайылбырында база бар. Чижээлээрге, Боражык **болган болза** романда төлептиг маадыр болуп турар. Ол **болган болза** мурнакчы чүүлдерни деткип турар. **Ол болза** аныяктарның сеткил-сөөнүн билип, чугаалажып турар.

Беште, кичээлдерге тода чиге эвес, бодал чок сагындырган айтырыглар база чугаа культуразының шынарын баксырадып турар. 8 дугаар класска С. Б. Пюрбюнуң «Күдерек дугайында чугаалар» деп чогаалын өөредип турган, бир башкы мындыг айтырыгларны өөреникчилерге салып турар: 1. Апантарның аъттарының чиде бергени. Аъттар каяа оъттап турганыл? 2. Күдеректиң чүзүн көргүскенил? Чүге эптежип алганыл?

Мындыг айтырыглар чүгле чугаа культуразының кудузун көргүзүп турар эвес, а харын ол чогаалдың идей-тематиктиг сайгарылгазын чорударын нарыыдадып, башкының литературлуг билииниң чавызын бадыткап турар.

Алдыда, кайы-даа дылдарның чугаа культуразы аас болгаш бижимел хевирлиг болур. Культурлуг чугааның бижимел хевири шын адаарының нормаларын барымдаалавышаан, орфография болгаш пунктуацияның дүрүмнерин албан сагыыры болур. Ындыг турбуже, янзы-бүрү бижиглерде (карталарда, чарлалдарда, лозуңнарда, плакаттарда, орук айтыкчыларында) шын бижилгениң дүрүмнерин барымдаалавас чорук-биле эптежип турарывыс кайгамчык. Чижээлээрге, Арыг-Үзүү (Аргуаун), Чыраа-Бажы (Чира-Бажи), Мүн-Хөл (Мюн-Холь), Сукпак (Сук-Пак), Шагаан-Арыг (Шагонар).

Чиңгине тыва сөстерни адаарын барымдаалап бижиирин чурумчутса чүл?

Тыва чугаа культуразының айтырыгларын хандыр өөренип шинчилээрин амыдырал негеп турар. Парлап үндүрүп турар номнарның, солуннарның шынарын экижидери-биле редакторларның бот-харыысалгазын күштелдирери чугула.

Чугаа культуразын шынаржыдар тодаргай ажылдарны чорударын улус өөредилге ажылдакчыларының мурнунда шыңгыы салдынып турар. Бир дугаарында, школаларга орфографияның ниити режимин албан сагыыр. Дыл башкылары программада бердинген чугаа сайзырадырының шактарын чөп ажыглап, өөреникчилерниң харыызаалыг чугаазын сайзырадырынга янзы-бүрү чогаадыкчы ажылдарны улам калбартыр.

Дыл кижилерниң харылзажырының эң-не чугула чепсээ болганда, ол чокта бүдүрүлге, эртем-техника болгаш культура сайзырап хөгжүвес, кижилер амыдырап шыдавас. Ынчангаш кижи бүрүзү бодунуң төрээн дылын хүндүлээр, өөренир, ооң ужур-дузазын үнелеп билир, ону хумагалыг ажыглаар хүлээлгелиг.

Чугаа культуразынче кичээнгей салып, ону сагыыр айтырыг, дылды бодамчалыг, каминыг, арыг ажыглаары — национал культураның бир кезээ, ооң чугула сорулгазы. Ону боттандырары — ийи чаңгыс кижиниң херээ эвес, бүгү чоннуң база чугула сорулгазы.

Д. ООРЖАК,
башкылар билиин бедидер институттуң тыва дыл методизи.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

17. ВТОРНИК

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 — Эртенги гимнастика. Мультфильм. Музыка. 7.30 — «Үе». 8.15 — Г. Свиридов. А. С. Пушкинниң «Харлыг шуурган» деп тоожузунга музыкалыг каасталгалар. ТТ-ның болгаш БЭ радиозунуң симфониктиг Улуг оркестри күүседир. Дирижёру — ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Федосеев. 8.50 — «Ак-көк дагларның чажыды». Уран-чечен фильм. 10.05 — Док. фильмнер: «Ажыл эртнени», «Тыңда — БАМ-ның вайысылалы». 10.35 — 10.40 — Медээлер. 16.00 — Медээлер. 16.15 — «Бис дег, бистиң-биле кады, бистен эки кыл» ГДР-ден дамчыдылга. 17.20— «Сылдыс дайыннары — Американың мегелээшкини болгаш төөредиишкини-дир». 17.50 — ТТ-ның болгаш БЭ радиозунуң орус улусчу хөгжүм херекселдериниң үлегерлиг оркестриниң концерти. 18.15 — Арага ишпези — амыдыралдың негелдези. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр улус. Голландиядан дамчыдылга. 19.40— Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. «Сагындырыг». Чернобыль АЭС-ке болуушкуннар болгаш аварияны чок кылырының талазы-биле хемчеглер дугайында. 21.00 — «Үе». 21.30 — «Силерниң дилээчер ёзугаар ужуражыышкыннар». Кирилл Лавров. Бодалдар. 22.35 — «Шүлүглелдер». Фильм-балет. 23.20—23.35 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Красноярск». Док. фильм. 8.35; 9.35 — Төөгү. 10 класс. Делегейниң коммунистиг болгаш ажылчын шимчээшкини. 9.05 — Орус улустуң чаңчыл ырлары. 10.05 — Бурунгу Русьтуң уран чүүлү. 1-ги дамчыдылга. 10.35; 11.35 — Ботаника. 5 класс. Үнүштерниң четчип үнериниң үези. 10.55 — «Мында аялгалар болгаш спорт тергиидеп түр». — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 — Орус чугаа. 11.55— Сээң ленинчи библиотекаң. В. И. Ленин. «Совет эрге-чагырга деп чүл». 12.25— Медээлер. 12.30— 13.30 Шүлүглел хүнү. Э. Межелайтис. 16.25— Хаак спорту. Делегей чемпионады. 4×10 километрге эстафета. Эр улус. ГФР-ден дамчыдылга. 18.45 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.55 — «Объективте — Совет Тыва». Телевидениеге кинофотоконкурстар эрттирер талазы-биле жюри даргазы, профэвилелдерниң область чөвүлелиниң культура-массалыг болгаш күш-культура ажылдар килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы А. А. Пановтуң чугаазы. 19.05 — Киножурнал. 19.15 — Теле-медээлер. 19.25 — «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Ажыл-агыйжы чорукка өөренир». Пропагандист В. С. Орус-оол-биле интервью. «Техника септелгези — хүнүң чугула айтырыы». Бии-Хем районда техника септелгезиниң дугайында. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Академик Л. Н. Кошкинниң барымдаалары». Ротор техниказын шиңгээдип алырының айтырыгларының дугайында. 20.45 — М. Росебашвили (гитара) ойнаар. 21.00 — «Үе». 21.30 — «Хамааты Никанорова силерни манап тур». Уран-чечен фильм. 22.55 — 01.05 — Спорт программазы. Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Чартык финал. Эр улус. ЦСКА — «Скаволини» (Италия) ойнаар. Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар. ГФР-ден дамчыдылга.

18. СРЕДА

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 — Эртенги гимнастика. Мультфильм. Музыка. 8.15 — Уругларга араатан аңчыгаштар дугайында. 8.45 — «Хамааты Никанорова силерни манап тур». Уран-чечен фильм. 10.10 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. «Батя». «Ямбурггаздобыча» каттыжыышкынының экскаваторщиги В. А. Захарченконуң дугайында. 10.35— А. Борин. «Уткуштур келген дилиндек». Фильм-шии. 12.15 — 12.20 — Медээлер. 16.00 — Медээлер. 16.15 — «Дириг куруг хову». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.35 — «Сөглээн сөс — керткен ыяш». 17.15 — «Булактар». 17.45 — Кодээ ажыл-агый билиглериниң университеди. Депшилгелиг чаа чүүлдер дугайында. 18.30 — «Кадык болурун күзезиңзе». 1-ги дамчыдылга. «Стресс деп чүл?». 18.45—Бөгүн делегейде. 19.00 — «Тайбыңны—Чер бөмбүрзээнге». Концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — Ажык чугаа. 22.50 — Чехословак эстрада артистериниң концерти. 23.20 — 23.35 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Джемма». Док. фильм. 8.35; 9.35—География. 7 класс. Ыраккы Чөөн чүктүң бойдузу. 9.05 — Совет уран чурулга уран чүүлү. А. Пластов. 10.05 — Бурунгу Русьтуң уран чүүлү. 2-ги дамчыдылга. 10.35; 11.40 — Бойдус-биле танышкылга. 1 класс. Хлеб — үнелиглериниң үнелии. 10.55 — Кино музыказы. 12.00 — А. Яшин. Чогаалдарының арыннары-биле. 12.50 — Медээлер. •12.55 — Төөгүнүң арыннары. 13.35 — 13.45—«Композиция». Эртем-тайылбырлыг фильм. 16.55 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 4×5 километрге эстафета. Херээженнер. ГФР-ден дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.45— «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларның белеткел класстарының өөреникчилеринге телешкола. 16-гы кичээл. 19.05 — Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 — Телемедээлер. 19.25 — «Азия төвү». Программада: Медээлер. «СЭКП ТК-ның январь Пленумунуң шиитпирлерин — амыдыралга». Аныяк тускай эртемниглер чөвүлелиниң ажылының дугайында. Эртем-техниктиг ниитилелдиң область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. Н. Тутыниның тайылбыры. «Улусчу контроль». 19.55 —Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Делегейниң музыка культуразының эртинезинден. Ф. Лист. Концерт. 20.50 — «Көк-тараа культуразы ажыктыг бе?». Эртем-тайылбырлыг фильм. 21.00 — «Үе». 21.35—23.15 —«Крепостной артист». Уран-чечен фильм.

19. ЧЕТВЕРГ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 — Эртенги гимнастика. Мультфильм. Музыка. 7.30 — «Үе». 8.15 — Төрээн черниң ырлары. Концерт. 8.45 — Дириг амытаннар дугайында. 9.45 — Мультфильмнер. 10.25 — Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Бойдустуң чажыттары». 10.40 — «Крепостной артист». Уран-чечен фильм. 12.15—12.20 — Медээлер. 16.00 — Медээлер. 16.10 — «Хөмүр-даш — бистиң сагыш салыышкынывыс». Док. фильм. 16.40 — «Экии, музыка». Концерт. 17.10 — «Финляндия бөгүн». Орук демдеглелдери. 17.40 — «Михаил Иванович Калинин». «Олар баштайгылары болганнар», деп бөлүктен док. фильм. 18.40 —Бөгүн делегейде. 18.55 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. «Профэвилел айтырыгларының талазы-биле элээн каш интервью». 19.55 — Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. «Эжиктер ажык турда». 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35—«Эжиктер ажык турда» деп фильмниң 2-ги сериязы. 22.40 —Бөгүн делегейде. 22.50—23.30 — Делегей болгаш аныяктар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 —«Салгалдарга камгалап арттырар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — А. М. Горький. «Хартыга дугайында ыры», «Буревестник дугайында ыры». 7 класс. 9.05 — Музыкада тоол. П. И. Чайковский. «Уруглар альбому». 10.05 — КПТУ сургуулдарынга. Төөгү. Москвага декабрьда боо-чепсектиг тура халыышкын. 10.35; 11.35 — Өг-бүле амыдыралының психологиязы болгаш этиказы. 9 класс. Бот-боттарывыска херээвис чүл? 11.05 — Шыдыраа школазы. 12.05 —«Караңгының элдептиг чүүлдери». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.30 — Физика. 8 класс. Реактивтиг шимчээшкин. 12.55 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар. ГФР-ден дамчыдылга. 13.40—13.45 — Медээлер. 16.55 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 3х10 километрге эстафета. ГФР-ден дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.15 — «Аас-кежиктиг чаш назынывыс дээш, четтирдивис, Төрээн чуртувус!». Эстетиктиг эге кижизидилге школаларының өөреникчилериниң телефестивалы. Кызыл районнуң Каа-Хем суурда уругларның уран чүүл школазының программазы. 19.45 — «Чолдуг кижи». Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюннуң дугайында киноочерк.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 — Телемедээлер. 20.25 — «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Дүргедээшкин — үениң негелдези». «Дөң-Терезин» совхозта планныг онаалдалар күүселдезинде ажыл-чорудулгазында четпестер дугайында журналист К. Д. Ооржактың тайылбыры. Республиканың агроүлетпүркүр-комитединиң химижилге килдизиниң агроному А. К. Ховалыгның хову ажылдарынга белеткел дугайында чугаазы. 20.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 — «Үе». 21.35 —«Карнавалче, карнавалче». Музыкалыг дамчыдылга. 22.55 — «Флот командылап тур мен, Шмидт». Эртем-тайылбырлыг фильм. 23.20—00.00 — Баскетбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр улус. «Жальгирис» —«Задар» (Югославия). Каунастан дамчыдылга.

20. ПЯТНИЦА

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 — Эртенги гимнастика. Мультфильм. Музыка. 7.30 — «Үе». 8.15 — Делегей болгаш аныяктар. 8.50 — «Эжиктер ажык турда». Уран-чечен фильм. 1, 2 сериялары. 11.00 — Бистиң-биле кады, бис дег, бистен эки кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 12.00—12.05 — Медээлер. 16.00 — Медээлер. 16.15 — С. Михалковтуң маадырлары экранда. «Сомбреро». 17.25 — Орус чугаа. 17.55 — «...Он алды хар чедир болгаш оон өрү назын». 18.30 — Бир эвес кадык болурун күзезиңзе. 2-ги дамчыдылга — «Биоритмнер». 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «Чааскаанзыраан муңгаргай халыын догаа». Мультфильм. 19.15 — «Резонанс». Азияга болгаш Оожум океанның бассейнинге айыыл чок чорук дээш, Төңгенде — Улусчу аялгалар. 21.00—«Үе». 21.35 — Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. «Олар болгаш уруглар». 22.50 — Бөгүн делегейде. 23.00—23.55 —ГДР-ден эстрада дамчыдылгазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Эртенги хүнче базып олур мен». Док. фильм. 8.35; 9.35 — Төөгү. 4 класс. Өлүмнүг улуг дайынче өргүн чурт туруңар. 9.05 — И. О. Дунаевскийниң музыказы. 10.05 — КПТУ сургуулдарынга. Обществоведение. Социализмниң экономиктиг хоойлулары. 10.35; 11.40 — Төөгү. 7 класс. Петр I болгаш ооң реформалары. 11.05 — Авазының школазы. 12.10 — «Тиилелгеге чүрээ-биле бүзүревишаан». 12.55 — XX чүс чылдың эгезинде орус уран чүүл. Ефим Честияковтуң делегейи. 13.50—13.55 — Медээлер. 16.55 — — Хаак спорту. Делегей чемпионады. 20 км. Херээженнер. 18.45 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

19.00 — Док. фильм. 19.15 Телемедээлер. 19.25 — — «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Тываның комсомолу — ВЛКСМ-ниң XX съездизинге». ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары В. А. Кочергин-биле интервью. «Силерни канчаар хандырып турарыл?». Рейд материалдарында көдүртүнген айтырыгларга Кызылдың аъш-чем садыының директору Н. М. Гуркина харыылаар. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 — «Улуг Октябрьның 70 чылынга». Казах ССР-ниң улустуң артизи Сара Тыныштыгулованың концерти.

МОСКВАДАН

21.00 — «Үе». 21.35—22.35 — Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер.

21. СУББОТА

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 — Эртенги гимнастика. Мультфильм. Музыка. 7.30 — «Үе». 8.15 — Док. фильмнер: 9.00 — Чүүден база чүге. 9.30 — «Экологтуг хүн демдеглели». 10.00 — Чурукчулар дугайында чечен чугаалар. «Ренато Гуттузо». 10.30 —«Бистер канчаар дыштанып турар бис». 11.10 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». ССРЭ-ниң УАЧД-ге ол программаның үнүүшкүннүг хүлээп алыышкыны. 11.45 — «Чаан болгаш төжекчигеш». Мультфильм. 11.55 — «Архангельск чурттуг эр». Док. фильм. 12.55 —«Дем каттыжылгазы». Тележурнал. 13.35—Бөгүн делегейде. 13.45 — Молдав ССР-ниң алдарлыг артизи С. Стрезева ырлаар. 14.15 —«Мээң ынак Төрээн чуртум». Фотоконкурс. 14.20— Мультфильмнер. 15.00 — Суббота — ада-не хүну. 16.15 — ТТ-ниң экранынга бир дугаар. «Москва дээш тулчуушкун». 1-ги фильм — «Агрессия». 1, 2 сериялары. 19.05 — «Кадык болурун күзезиңзе». 3-кү дамчыдылга — «Релаксация гимнастиказының кичээли». 19.20 — Эстрада көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эстрада көргүзүүнүң уланчызы. 23.05 — Хоккейге ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. 00.50—01.00— Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Чалыы назын ырлап, танцылап тур». 8.35 — Ритмниг гимнастика. 9.05 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга. 9.35 — «Олар болгаш уруглар». Уран-чечен фильм. 10.50 — «Орус куда дугайында сактыышкын». «Русская песня» ансамбльдиң киржилгези-биле музыкалыг дамчыдылга. 11.35 — «Спорт болгаш кижи». «Кымга-даа дөмей эвес Растороцкий». 12.05 — «Авазы». Уран-чечен фильм. 13.30 — Делегейниң уран чурулга культуразы. «Денис Васильевич Давыдов». Телешии. 14.35 —Үнүштер дугайында. 15.20 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар. 16.05 — ССР Эвилелиниң Күрүнениң үлегерлиг Улуг театрының үрер хөгжүм оркестри ойнаар. 16.20 — «Каунастың коңгалары». Фильм-концерт. 17.00 — Поэзия. Назым Хикмет. 18.05 — «Кадыкшыл». 18.50 — Хаак спорту. Делегей чемпионады. Эр улус. 50 км. ГФР-ден дамчыдылга. Чапсарда — (19.45) —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.45 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. «Кушчу». 21.00 —«Үе». 21.35—23.00 — Даштыкы фильм экраны. «Кордалыңц ышкынма, инспектор». Уран-чечен фильм. Болгария.

22. ВОСКРЕСЕНЬЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 — Эртенги гимнастика. Мультфильм. Музыка. 7.30 — «Үе». 8.15 — Мультфильмнер. 8.40 — Ритмниг гимнастика. 9.25 — «Спортлото» тиражы. 9.40 — «Будильник» 10.10 — «Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!» 11.10 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга. 11.40 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.40 — «Музыка киоскузу». 13.10 — «Көдээден дамчыдылга». 14.10 — «Кадыкшыл». 14.55—ТТ-ның экранынга бир дугаар. «Москва дээш тулчуушкун». 2-ги фильм — «Тайфун». 1, 2 сериялары. 17.55 — Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.05 — «Делегей панорамазы». 18.50 — Бүгү-эвилелдиң «Эң ыры» деп телеконкурузу. 19.40—«ТТ-ниң экранынга бир дугаар». Уран-чечен фильм. «Шураашкын». 21.00 — «Үе». 21.35 —Р. Паулстың чогаадыкчы кежээзи. 23.35—23.40 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Кордалың ышкынма, инспектор». Уран-чечен фильм. 9.35 —Грузин телевидениениң программазы. 10.45 — «Коргутпаан куштарның ораны». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.00 — Орус чугаа. 11.30 — «Хөглүг старттар». 12.15 —«Бистиң Пушкинивис». Док. фильм. 12.55 — Тоол аалдап келген. Уран-чечен фильм. «Чаа Гулливер». 14.00 — «Делегей болгаш аныяктар». 14.35 —Литература дугайында чугаалар. «Төөгү-биле кижизидилге». 16.00 — Венгр улусчу аялгалар. 16.25 — Авазының школазы. 16.55 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. «Симиренконуң садтары». 17.15 —М. Балакиревтуң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан концерт. 18.45 — Дириг амытаннар дугайында. 19.45—П. Чайковский. Камерлиг оркестрге дөрт прелюдия. 20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Уран чүүлде амыдырал. Микеланджело. 21.00 — «Үе». 21.35—23.30 — «Ашак кадайы-биле чурттап чораан». Уран-чечен фильм.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың аъш-чем садыы контролёр-кассирлерни, садыгжыларны, кассирлерни, экспедиторну, кладовщиктерни, хеп үлекчилерин, бараан савалакчыларын, ажылчыннарны, техничкаларны, чүдүрүкчүлерни ажылче чалап тур.

Ажылчыннар кол ажыл төлевиринден аңгыда ай түңнели-биле немелде шаңнал төлевирин, чыл түңнели-биле он үшкү ажыл төлевирин алыр.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Октябрьская 29. Кадрлар килдизи. Телефон 2-54-36.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнгейинге

Кызылдың чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң тускайжыттынган **ачы-дуза чедирер бюрозу** тудуг ажылдары эгелээни-биле холбаштыр эрги хоорнуң Оюн Күрседи кудумчузунуң талазында орнукшуткан төрел-дөргүл кижилерин чаа хөөрге аппарып орнукшудуп алырын күзелдиг хамаатыларга дыңнадып тур.

Бо дугайында айтырыгны дараазында адрестен тодарадып алыр: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузунда бажың № 89. Телефону 2-47-32.**

Кызылдың аъш-чем садыы үүрмектеп садар бараанларга — квас, соктар, газировка, мороженое, кат-чимис болгаш ногаа аймаа садар — садыгжы болуп дакпырлап ажылдаарынга студентилерни, пенсионерлерни, ажылчыннарны, инженер-техниктиг ажылдакчыларны болгаш албан-хаакчыларны чалап тур. Ажылдың шак-үези дугуруштунганын ёзугаар болур. Ажыл төлевири кылганын барымдаалаар шаңналдыг. Дакпырлап ажылдаанларга кол ажылдап турар черинден алыр шөлээзинге немей садыгжылап ажылдаан үезин барымдаалап төлевирлиг шөлээни бээр.

Пенсионерлерниң пенсиязынга ажыл төлевири хамаарылга чок болур.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Октябрьская 29. Кадрлар килдизи. Телефон 2-54-36.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Нейтральные воды» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 20.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.40, «Потерпевшие с Лигури» 11.00, 13.00, 15.00, **«Все против одного»** (2 сериялыг) 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бродяга» (2 сериялыг) 11.00, 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Иди и смотри» (2 сериялыг) 15.00, 17.30, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Глория» 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, чагбас. Хат кошкак. Дүне агаарның температуразы 32—37, чамдык черлерге 23—28 градус соор. Хүндүс 20—25, чамдык черлерге 11—16 градус соор.

Кызылга дүне 35—37, хүндүс 20—22 градус соор.

ШЫН
Адрезивис: 667000,
Кызыл хоорай,
Щетинкин болгаш
Кравченко кудумчузу, 3

ТЕЛЕФОННАРЫ: редакторнуң 2-24-63, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, 2-23-54, харысалгалыг секретарьның 2-23-35, секретариаттың 2-23-35, партийжи амыдырал болгаш үлетпүр килдистериниң 2-31-75, пропаганда болгаш совет тургузуг килдистериниң 2-37-13, чагаа килдизиниң 2-41-27, информация килдизиниң 2-20-60, культура килдизиниң 2-23-54, кодээ ажыл-агый килдизиниң 2-21-47. корректорларның 2-27-41, бухгалтерияның 2-12-45, солун келбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Солуннуң индекизи 54241.
Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арнызы.
Тиражы 22108 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 3452.
ТС—00533